

Chingiz Aytmatov

SOMON YO‘LI

Qissa

Asil Rashidov tarjimasini

Ota, men senga yodgorlik o‘rnatolmadim. Sening qaerga dafn etilganligingni ham bilolmayman. Ushbu asarimni, otam To‘raqul Aytmatov, senga bag‘ishlayman.

Ona, sen bizni ulg‘aytirib odam qilding. Sening uzoq umr ko‘rishingni tilab, onam Naima Aytmatova, senga bag‘ishlayman.

I

– Omonmisan, qutlug‘ dalam!

– Shukr. Keldingmi, To‘lg‘anoy? Bulturgidan ancha cho‘kib qolibsani. Sochlaring oppoq, qo‘lingda hassa.

– Umr o‘tib boryapti, ona-Yerim, oradan tag‘in bir yil o‘tdi. Bugun mening sig‘inadigan kunim.

– Kelishingni bilardim. Kutayotgandim, To‘lg‘anoy. Bu safar nabirangni ham ergashtirib kelmoqchi emasmiding?

– Shunday edi-yu, lekin bu safar ham yolg‘iz keldim.

– Demak, sen unga hali ham hech nima aytmabsan-da, To‘lg‘anoy?

– Yo‘q, aytolmadim.

– Ishqilib, ertami-kechmi, axir bir kun u ham eshitadi-da, To‘lg‘anoy. El og‘ziga elak tutib bo‘ladi, deysanmi?

– To‘g‘ri aytasan. Ertami-kechmi, axir bir kuni biladi. O‘zi ham ulg‘ayib, yaxshi-yomonni tushunadigan bo‘lib qoldi. Biroq men uchun hali ham temir qanot palaponga o‘xshab ko‘rinadi. Bolalik qilib o‘tgan-ketganni to‘g‘ri tushunolmay, ko‘ngli sovib qolmasa deb tashvishlanaman. Bari bir odam haqiqatni bir kun emas, bir kuni bilishi kerakda. Men bilgan haqiqatni, sirdoshim xosiyatli yer, sen bilgan va el bilgan haqiqatni hozircha yolg‘iz ugina bilmaydi, xolos. Bilganda nima der ekan, qanday o‘y-xayollarga borarkin, gapning tagiga yetolarmikin? Qanday qilib o‘sha dilini og‘ritmay, yoshligidanoq hayotdan ko‘nglini qoldirmay, sirimni ayta olsam ekan? Qani endi ikki og‘iz so‘z bilan bitadigan ish bo‘lsa. Keyingi kunlarda faqat shuni o‘ylayman, tunu kun xayol suraman. Qishda tobim qochib, to‘shakda yotganimda ham o‘limdan qo‘rqmagan edim, ajal yetsa tap tortmay o‘limni qarshi olardim. Biroq, kunim bitib, ko‘zim yumilib ketsa, aytadigan vasiyatimni aytolmay, o‘zim bilan go‘rga olib ketamanmi, deb yuragimga vahima tushdi. U esa yo‘q, buni qaydan bilsin, u tentak, maktabni ham yig‘ishtirib qo‘yib, yonimdan siljimay qoldi. Onasining xuddi o‘zginasi: «Enajon, qaering og‘riyapti? Suv ichasanmi, yo doridan beraymi? Ustingni yopib qo‘yaymi, enajon?» – deb girdikapalak bo‘lardi. O‘shanda tilim bormadi, kuchim yetmadi. Boyqushim, ichida hech kiri yo‘q, sodda dil narisida go‘dak edi. Hech nimadan gumon qilmasdi. Unga nima ham deya olardim. Shularni o‘ylarkanman, kalavamning uchini topolmay qiynalardim. Unday qilib ham, bunday qilib ham fikrlarimni taroziga solib ko‘rardim: bu narsa jo‘ngina so‘zlab beradigan jumboq emas ekan-da. Qanchalik o‘ylamay, bari bir bir fikrga kelib to‘xtayman: bo‘lgan haqiqatni bola to‘g‘ri tushunsin deb men unga yolg‘iz o‘z

taqdirinigina emas, balki butun zamonamning tarixini, o'tgan-ketganlar xususida, o'zim haqimda, bariga guvoh bo'lgan, saxovatli dalam, sening haqingda, qolaversa, o'sha kezda hech nimadan bexabar minib o'ynab yurgan velosipedi haqida aytib berishim kerak. Balki shundagina to'g'ri qilgan bo'larman. Turmush hammamizni bir tugunga bog'lab, hamirdek qorishtirib qo'ygan ekan, hech nimani yashirib ham, qo'shib ham bo'lmaydi. Hatto bola emas, keksa kishi ham bu ishni har xil tushunishi mumkin. Ko'zimning ochig'ida shu katta qarzimdan qutulsam, o'lsam armonsiz ketardim...

– Bu aytganlaring to'g'ri, To'lg'anoy. Qani beriroq kel, mana bu toshga o'tir. Oyoq og'riqsan-ku. O'tir, bir yo'lini qilarmiz. Oldingi safar bu yerga kelganing esingdami, To'lg'anoy?

– Undan beri qancha vaqtlar o'tib ketdi-ku, eslolmayman.

– Yo'q, sen o'sha vaqtlarni eslashga bir harakat qilib ko'rchi, To'lg'anoy. Qani bir boshidan eslachi.

– Esimda yaxshi qolmabdi. Kichkinaligimda, o'rim mahalida, ota-onam yetaklab kelib, g'aramlar tagiga o'tirg'izib qo'yishardi.

– Ha, yig'lamasin deb qo'lingga bir burda non ham berib qo'yishardi.

– Keyin, kattayib qolganimda, el yaylovga ko'chganda, o'sha atrofda ekinlarni ko'rib yugurib yurardim. Unda men g'izillab chopib yuradigan, sochlari to'zg'igan sariq qiz emasmidim. O', bolalik-ey, uning ham o'zgacha gashti bor ekan! Chorvadorlar hu pastki tomondan sariq yoyiq tekisligida changu to'zon ko'tarib ko'chib jo'nashar edi. Birining ketidan biri turna qator tizilishib yaylovga, salqin adirlarga oshiqib yo'l olishardi, o'shandagi yoshlik chog'larim-ey! Uyur-uyuri bilan dupurlashib, kishnashgan yilqilar bosib ketgudek bo'lib kelishaversa, bug'doyning ichidan sakrab chiqib, ularni hurkitib yuborardim.

«Ey, yerdan chiqqan alvasti, hap senimi!» – deb yilqichilar uzun tayog'ini ko'tarib meni quvlab yuborishardi.

Necha minglab qo'y tuyoqlari do'l yoqqandagidek dupurlashib o'sha yo'ldan o'tib turishardi. Ularning orqasidan boy ovullarning ko'ch-ko'ronlari o'tib borar, yo'rg'a minib, qip-qizil cho'g'dek kiyingan qiz-juvonlarni ko'rganimda, hayron bo'lib, suqlanib qarab qolardim. Ancha joygacha ularning orqasidan ergashib yugurib-elib borardim. Qani endi, men ham shunaqa ro'mol o'rab, shunaqa ko'ylak kiysam, deb orzu qilardim.

– Rost, To'lg'anoy, sen unda yalang oyoq, yalang bosh bir qashshoqning qizi eding. Biroq, o'shanday shoyilarni kiymasang ham, bo'ying yetganda oq sariqdan kelgan, yetilib to'lishgan qanday suluv qiz bo'lding. Sen unda ko'lankangga qarab qadam bosarding. Ayniqsa erta bilangi ko'lankang xuddi o'zingdek xushbichim bo'lardi.

– O'shanda men o'n yetti yoshlarda edim. O'sha yili o'roq o'rib yurib Suvonqul bilan uchrashmaganmidim. Suvonqul bu yerga Tolosning yuqori yog'idan yollanib kelgan edi. Hozir ko'zimni yumsam xayolimda Suvonqulning o'sha vaqtdagi qiyofasi gavdalanadi. Yoshgina, o'n to'qqiz-yigirmalardagi yigit, o'zi xipcharoq ko'rinsa ham, qo'llari paydor, temirdek salmoqli edi. Chakmonini doimo yelkasiga tashlab yurardi. Yoningda sheriging o'roq o'rib yursa, kishining qalbini quvontiradi: har ishning qiyomini keltirib ishlaydigan azamatlar bo'ladi-ku, Suvonqul shundaylardan edi. U tezda o'zib ketar, men ham o'roqqa chaqqon edim, shundayam ortda qolib ketardim. Suvonqul qaytib kelib, mening tegishimdan o'ra boshlaganda izza tortardim: «Sizni birov yordamga chaqirdimi? Taltaymang, keting bu yerdan, o'zim ham bitiraman!» - desam kulib qo'yib, indamay ishlayverardi, o'shanda nimadan orlangan ekanman? Endi bilsam, erkalangan ekanman...

– Sizlar o'shanda ishga doim elning oldi bo'lib kelardilaring, To'lg'anoy.

– To'g'ri. El uyg'onmay, g'ira-shira tong yorishganda Suvonqul bilan ikkimiz birin-ketin ishga ketardik. U meni berigi tomondan qarshi olardi. O'sha kunlar, o'sha ajoyib tong otishlar bizning sevgi kunlarimiz ekan. Bir-biriga kelayotganda dunyo boshqacha ko'rinib, boshqacha sezilardi. El-yurtga non bergan jonajon dehqon dalam, bo'zarib-sarg'ayib yotsang ham, oppoq tonglarni dengizdek toshib, quchog'ini senchalik ochib, senchalik o'rtanib kim kutib olardi! O'sha tonglarni senga hamroh bo'lib

biz kutib olardik, o'sha tonglarni senga hamroh bo'lib to'rg'ay kutib olardi. Qo'rimsizgina bo'z to'rg'ay osmonda betinim qanot qoqib pirpirab, go'yo odamning osmonda uchib yurgan yuragi kabi bir nuqtadek bo'lib ko'rinsa ham, qanchalar nozik, qanchalar kishi dilini to'lqinlantiruvchi qo'shiqlar to'qib, zorlanib sayrar edi. «Ana, bizning to'rg'ay sayradi!» - deb qo'yar edi Suvonqul. Qiziq, to'rg'ayni ham o'zimizniki qilib olgan ekanmiz. Xush ovozingdan aylanay, to'rg'ayim...

– Rost, To'lg'anoy, o'sha to'rg'ay sizlarning to'rg'ayingiz edi.

– Esingdami, Yer, o'sha oydin kecha? Balki, tabiatda, ikkinchi bor unday tun bo'lmas. Oy yorug'ida o'roq o'ramiz deb Suvonqul ikkalamiz qolib ketmaganmidik. Hu ufq ortidan kumush rang oy ko'tarilganda, yulduzlar ham osmon uzra birin-ketin ko'z ochishdi. O'shanda biz uvat chetida Suvonqulning tor chakmonini ostimizga solib ariq qiriga bosh qo'yib cho'zilib yotganimiz. Shu kecha biz umr bo'yi yo'ldosh ajralmas yor bo'lib qovushdik. Suvonqul cho'yandek qo'li bilan kokilimni silab, manglayimdan yuzimdan erkalatib siypaganda, uning qoni jo'shib urayotgan qalbimning harorati kaftidan sezilib turardi. Men unga erkalab: «Suvon, nima deysiz biz baxtli bo'lamizmi, a? - desam, esingdami o'shanda aytgan gaplari: «Yer-suv elga teng bo'lsa, biz bilan ham ekin ekadigan yerimiz bo'lsa, biz ham el qatori yer haydab, ekin ekib, xirmon ko'tarsak, bizning baxtimiz o'sha. Bizga bundan ortig'ining nima keragi bor, To'lg'an. Dehqonning ulushi ekkan ekinida» - demaganmidi. Uning aytgan so'zlariga nima uchundir behad quvonib ketib, bo'ynidan mahkam quchganimcha, lablaridan jon-tanim bilan o'pdim... So'ngra ariqdagi suvga cho'milib chiqdik-da, yana o'z o'rnimizga kelib, qo'l ushlab, jimgina osmonga qarab, rohatlanib yotdik.

Yer, sen ham o'shanda sokin oydin tunda salqin tortib, bizga qo'shib yayrab yotding. Garmsel esganda shirin asal hidi shiroljin bilan ermanning xushbo'y hidiga aralashib bug'doyzorga taralardi, bug'doyzor shuvullab, boshhoqlarga tushgan oy nuri oltin ko'ldek chayqalib yotardi. YOKI o'sha tunni tabiat bizga ataylab shunday holda baxsh etdimikin? Yarim kechasi yulduzlar to'dasiga qaragam, somon yo'li olamning u boshidan bu boshigacha yoyilib yotgan payti ekan. Suvonqulning aytganlari esimga tushib, xayolimda osmonning o'sha kumush yo'li bilan qandaydir azamat bir dehqon katta quchoq somon ko'tarib o'tganu, go'yo uning ulkan qulog'idan sochilib tushgan don, to'pon baraka to'kib iz qoldirib ketgandek edi. Orzumizga yetsak, mening ham Suvonqulim shunday somon ko'targan dehqon bo'lsa, xirmonning betidan birinchi sovurib olgan somonidan quchoq to'ldirib yo'lga tushganida, xuddi o'shanday baraka to'kilgan yo'l solib o'tsa, deb o'ylanib yotdim. Ona-Yerim, birinchi marta senga o'shanda gapirdim. Esingdami mening aytganlarim?

– Esimda, To'lg'anoy! Sen o'shanda menga yuzlannb, bunday degansan: «Yer, jon ato etgan Yer, bizni ko'tarib yurgan Yer, sen bizga baxt bermasang, nega Yer bo'lib atalgansan, biz nechun dunyoga kelganmiz! Biz sening bolalarimgiz, Yer, tilakdosh bo'lg'in, orzu-niyatimizga yetaylik!» - deb aytgansan, To'lg'anoy.

– Ha, shunday deganman. Kun chiqar paytda ko'zimni ochsam, Suvonqulim yonimda yo'q. U allaqachonlar turib, o'roq o'rib yotgan ekan. Qachon turganini bilmayman, rosa qiyratib tashlabdi; bug'doy poyada bog'-bog' bug'doy uyulib yotibdi.

«Hoy, Suvonqul, bu nima qilganingiz?» - dedim. U kafti bilan terini artib: «Seni uxlasin degandim» - deb kulib qo'ydi. Men uning bu ishidan bir oz o'pkalab: «Kechagi gaplaringiz qani, shu ham teng sheriklik bo'libdimi?» - desam, u o'rog'ini tashlab, yugurib mening oldimga keldida, quchoqlab qo'lida ko'targanicha: «Ko'zingdan aylanayin, To'lg'an, ko'zingdan o'rgilib ketay, teng sherikmiz, bundan buyon yaxshi, yomonning bariga sherik bo'lamiz!» - dedi. Shu zaylda meni qo'lidan qo'ymay, erkalatganicha allanarsalar haqida gapirdi, men bo'lsam xursandligimdan kulardim. Bir vaqt qaragam, meni ko'targanicha tepalikka yuturib chiqdi-da, ko'tarilib kelyotgan quyoshga qarab: «Ey quyosh, ko'rdingmi? Ko'rdingmi mening jononimni! Mana, mana, ko'rib ol, ko'rmanani ber, bergin suyunchingni ayamay!» - deb qichqirdi. Hazilimi, chinimi – bilmayman, men o'shanda yig'lab yubordim, qalbim quvonchga to'lganidan o'zimni tutolmay anchagacha entikib-entikib yig'lardim...

– Qo'y To'lg'anoy, endi yig'lashing yaxshi emas. U yig'i boshqacha yig'i edi, odamning umrida

unday yig'i bir martagina bo'ladi. Endi nimaga yig'laysan. Yig'lama, yoki tilaklaringga erisha olmadilaringmi? Ayt-chi to'g'risini, sizlarchalik kim baxtli bo'la oldi?

– Gaping to'g'ri. Yangi zamonda Suvonqul ikkimiz ham o'z mehnatimiz bilan voyaga yetdik. Bilasan-ku, qishu yoz demay qo'limizdan ketmon tushmadi. Mehnatimiz zoe ketmadi – uyli-joyli bo'ldik, mol-hol orttirdik. Tilagimizga yetib, uch farzandli bo'ldik. Ha, birin-ketin uch o'g'il ko'rdik. Hozir ba'zan o'ylab o'tirib xayolimga shunday mudhish fikrlar keladi: nima uchun yil sayin qo'yga o'xshab tug'averdim ekan? Odamlarnikidek oralaridan uch-to'rt yil o'tganda, balki, bunday falokatdan chetda qolisharmidi. Balki, butunlay dunyoga kelishmaganda nima qilardi! U, sho'ring qurg'urlar... Aylanib-qoqinib ketaylarim, so'zimni og'ir olmanglar, kechiringlar, kechiringlar onalaringni! Yuragim tutaqib, o'lgim kelganidan aytyotgan gapim-da! Qanday qilay endi...

– To'lg'anoy, esingni yig'... So'zingni qaytarib ol. U bolalarga shak keltirma. Ularni men tirnoqdayligidan ko'rib-bilib yurdim-ku. Ularning bosib ketgan izlari ko'rinmagani bilan, mening ko'ksimda muhr bo'lib saqlanib qolgan, To'lg'anoy. U uchala og'a-inilarni sizlarning farzandlaringiz ekanini Suvonqul bu yerga birinchi marta traktor haydab kelganda bildim.

– Ha, ha xuddi o'shanda. Suvonqul o'sha yili qishi bilan suvning narigi tomonidagi katta qishloqdagi traktorchilar kursiga qatnab, traktorchilikni o'rganib oldi. Unda traktorni kim bilsin. Suvonqul uyga kechikib kelganda qaerdagi bir bo'lmag'ur ishlarga o'ralashib yuribsiz, undan ko'ra burungi brigadirlikingiz yaxshi emasmidi, el qatori tirikchiligingizni qilsangizchi, deb urishib ham berardim. Shunday desam, yana kulib qo'yib: «Traktorni sen o'yinchoq bilib yurganga o'xshaysan. Shoshma hali, To'lg'an, yozda haydab kelganimda bilarsan» - der edi. Daladan sovqotib charchab kelganini ko'rib, «Ke, qo'y endi» - deb ayar edim. O'ylab ko'rsam, Suvonqul ishning ko'zini bilib yurgan ekan. Traktorchilar o'qishiga ovuldan savodli biron kimsa chiqmaganda, Suvonqulning o'zi men boraman savodimni ham chiqaraman, deb brigadirlikdan bo'shab olgandi. U kezlarda Qosim bilan Maysalbek maktabga qatnab yurishardi. Otasiga o'shalar muallimlik qilishdi.

Qechqurun uy ichimiz bilan ovoramiz. Suvonqul yerga bag'rini berib yotib olib, yozishni o'rganganda, uch o'g'li uch tomonidan o'rgatib, ota, bunday qilib yozing, qalamni bunday ushlang, qo'lingizni qaltiratmang, to'g'ri yozing, deb g'ujurlashib yotar edi. Suvonqul ketmon chopgandan battar qora terga tushib ketardi. O'zimni tutolmay kulgim kelardi. «Qo'ysalaring-chi, bolalar, otalaringni joniga tegmay, mulla qilmoqchimisizlar uni? Suvonqul, joningizni muncha qiynamay, yo mullalikni, yo traktorni o'rgansangiz-chi» desam, xo'rsinib qo'yardi. «Hammadan ham seniki o'tib ketdi-ku. Traktorni o'rganish uchun anchagina mullalik kerak ekan-da. Masxara qilaverma!» Haytovur, shunday qilib yurib, oxiri maqsadiga yetdi...

Ilk bahor, endigina tuproq ko'chib qolganda ovulniig chetidan dukurlagan ovoz chiqib, allaqaerdan hurkkan yilqilar ko'chani qoq yorib, pishqirib, to'pi bilan chopib o'tishdi. Nima bo'ldiykin, deb eshikka chopib chiqsam, chorbog' etagida traktor kelayotgan ekan. Qop-qora cho'yan mashina, tutunini burqsitib, bahaybat g'ildiraklari bilan yerni o'yib, gumburlatganicha tobora ko'chaga yaqinlashib kelaverdi. Uning atrofidagi xalqni ko'rsang, yoshu qari demay, butun ovul chuvillab, chopqillashib yurishardi. Odamlarga qo'shilib men ham yugurib yetib bordim. Qarasam, uchala o'g'lim bir-birini mahkam ushlab, traktor haydayotgan otasining yonida kelishardi. Turqlarini ko'rsang, yovni yengib kelayotgandek, ko'zlari chiroqdek chaq nab, yuzlaridan nur yog'ilardi. O'zlarida yo'q xursand bo'lib, gerdayib, maqtanishib kelishayotgan ekan. Ular o'sha kuni ertalaboq ko'prik tomonga chopib ketishgan ekan, menga aytishmabdi ham, yubormay qo'yadi, deyishgan bo'lsa kerak. Bolalarga esim og'ib, biron nima bo'lib qolmasin, deb:

– Qosim, Maysalbek, Jaynoq, ha senlarnimi! Tushinglar! - deb qichqirsam, traktorning gurillashidan o'z tovushimii o'zim ham eshitmay qoldim. Suvonqul mening nima deganimni tushundi shekilli, qo'rqma, degandek kulimsirab qo'li bilan ishora qilib qo'ydi. Uning ham quvonchi ko'ksiga sig'may suyunib kelardi. Suvonqul o'shanda yoshgina, qora murt yigit edi. E, Xudoyo, bolalarning otasiga shunchalik o'xshash ekanligini o'shanda sezsam bo'ladimi. To'rttalasi ham birga

tug'ishgandek. Ayniqsa, Qosim bilan Maysalbek xuddi Suvonqulning o'zginasi – quyib qo'ygandek edi. Kenjam, Jaynog'im bo'lsa, menga o'xshashroq, oq sariqdan kelgandi.

Traktor shu bo'yi ovulda to'xtamasdan to'g'ri dalaga chiqib ketdi. Hammamiz birdek – otliq ham, piyoda ham uning ketidan qolmay ergashib kelyapmiz, eng qiziqtirgan narsa – traktorning yer haydashi edi. Traktorning uch qator tishi yer bag'rini yorib, chimlarni kesib-qo'porib yurib ketganda odamlarning bari chuvillab, «Balli-balli!» deyishib, xurkib tisarilgan otlariga qamchi bosib, uning ketidan birga yura boshladi. Nima bo'lib ko'pchilikdan ayrilib qolganimni bilmayman, bir vaqt qarasam, yolg'iz o'zim qolibman. Traktor borgan sari uzoqlashib boryapti men bo'lsam jimgina orqadan javdirab qarab turibman. Biroq, o'shanda yer yuzida menchalik baxtli kishi bo'lmagandir, xursandchiligim cheksiz edi. Suvonqulning ovulga birinchi marta traktor haydab kelganigami, yo farzandlarimni shunday ko'zga ko'rinib, dastyor bo'lib qolishganigami – qaysi biriga ko'proq suyunishimni bilmay, yolvordim: «Qatorlashib o'tirgan bo'y-bastilaringdan aylanaylarim! Ilohim otangizdek odam bo'lsangizlar roziman, o'shanda roziman taqdirimga!» deya takrorlardim.

– Ha, To'lg'anoy. Ona bo'lib, onalik lazzatining eng shirin damlarini o'shanda totgan eding. Sen unda to'lib toshgan, kuch-quvvatli ayol eding. Ishda ham yoshlardan qolishmas eding.

– Tani-joning sog' bo'lsa, ishlaganga nima yetsin. Qolaversa, chindan ham baxtli bo'lgan ekanman. Birga o'sgan teraklardek o'g'illarim er yetib, har biri o'z yo'llarini topib qolishgandi. Qosim otasiga tortdimi, traktor haydayman deb yurib, traktor haydab, keyin kombaynchilikni ham o'rganib oldi. Bir yoz kombaynda shturvalchi bo'lib, suvning narigi betidagi «Qayindi» kolxozida ishlab yurdi. Keyingi yili yana o'zimizning ovulga kombaynchi bo'lib keldi. Ona bechoraga bolalarning bari birdek aziz, albatta. Shunday bo'lsa ham o'rtancha o'g'lim Maysalbek bilan ko'proq faxrlanardim. Ehtimol, sog'inib yurganimdandir, uyasidan erta uchgan palopondek, Maysalbegim uydan erta ketmadimi. U yoshligidanoq maktabda yaxshi o'qimasmidi. Kitobga juda o'ch edi, kitob deganda mukkasidan ketardi. Shunday qilib yurib, maktabni bitirgan zahoti, muallimlikka o'qish uchun shaharga ketmovmidi. Kenjatoyim, Jaynoq esa, o'ta ketgan qiziqchi, ochiq-sochiq yigit bo'lib o'sdi. Uyda turish yo'q edi unda. Komsomolning sekretariman, deb, yoshlar qaerda bo'lsa: majlisdami, o'yindami, to'garakdami, devoriy gazeta chiqarishyaptimi – bu ham o'shalar bilan birga o'sha yerda bo'lardi. Goh jinim qo'zib: «Hay, sanqi, garmoningni ham, to'shagingni ham olib, bir yo'la kolxoz idorasiga ko'chib bora qolsangchi. Senga uy-joyning ham keragi yo'qqa o'xshaydi!–desam, Suvonqul o'g'lining tarafini olardi. «Urishma, onasi, ko'pchilikning yumushi. Bekor yurgan bo'lsa, o'zim ham tizginini tortib qo'yardim» - der edi. Suvonqul o'sha kezlarda tag'in brigadirlik qilayotgan edi. Chunki traktorni endi yoshlar hayday boshlamaganmidi.

Ko'p o'tmay kelinlik ham bo'ldik. Qosim «Qayindi»da ishlab yurganda bir-biriga ko'ngil qo'yib qolgan bo'lsa kerak, Alimanni o'sha yoqdan olib kelmadimi. Ko'hlikkina, xipcha belli, yoshgina qiz ekan, eng avval boshdan unga mehr qo'yib, o'z bolamdek ko'rib qoldim. Kelin aqlli bo'lsa, o'z bolangdek bo'lmay nima bo'lardi. Rostini aytish kerak, kelinim yomon chiqmadi. Shuning o'zi oilaning katta rizqiku. Hozir o'ylab qarasam odam boshiga davlat qushi qo'nganda, odamning o'z fe'li atvoridan, oilaga, elu xalqqa qilgan muomalasidan bir-biriga ulashib, unib o'sib, ko'payishib baxt uchib kelar ekan-da. Shunday topilgan tole qadr-qimmatli bo'larkan. O'z qoningdek – to'kilsa, jon bergan bilan barobar ekan.

Aliman kelgan yil – unutilmas yil, esdan chiqmas yoz bo'ldi. O'sha yili ekinlar juda erta pishib berdi. Soydagi katta suv ham har yilgidan erta to'lib-toshib oqdi. Ikki-uch kun surunkasiga yoqqan yomg'ir tog'dagi qorlarni darrov eritib yubordi shekilli, daryoning rangi buzilib, hademay seldek toshqinlab bostirib keldi. Eskidan qalqib turgan orolchalarni bir kechada yamlab, yuvib ketsa bo'ladimi.

Shunga qaramay, ob-havo o'ngidan kelib, bir tekisda isib turdi. Yetilpb qolgan bug'doylar sarg'ish tortib yer yuzini qoplab, etagi ufqqa tutashib ketgan qirlardagi ekinlar pishib berdi. O'shanda bizlar qo'lga o'roq tutib ishgp kirishib ketdik. Maydon chekkalarini o'rib, kombaynga yo'l ochdik.

«Endi kelining bilan bellashmay, uyda rohat qilib o'tirsang bo'lmaydimi!»-deyuvchilar ham yo'q emasdi. Bu so'zlarga men parvo qilmasdim, qo'ldan kelsa, el qatori ishlaganga nima yetsin. Kelinim ikkalamiz birdek o'roq o'rib yurdik. O'sha kunlardagi xotiralar hech qachon esimdan chiqmaydi. Aliman bug'doyzor chekkasida o'sib turgan gulxayridan bir dasta terib olib, bir vaqt qaragam, mendan uyalinqirib bug'doyzor orasidan jimgina ketib borayotgan ekan. Bu nimasi, qo'lidagini nima qilar ekan, deb tursam, yo'l yoqasida turgan kombaynga yaqinlab bordi-da, guldastasini kombayn zinapoyasiga qo'ya solib, yana yugurib keldi. Kombaynda odam qorasi ko'rinmasdi. Qosim qayoqqadir ketgan ekan. U erta-indin o'rimga tushamiz deb kombaynni shaylab qo'ygan edi. Alimanning bu ishiga ich-ichimdan quvonib, Xudo xohlasa, ikkalasi ahil yashab ketishar ekan, deb kelinimdan ko'nglim taskin topdi. Alimanning o'shandagi qiyofasi hali ham ko'z o'ngimda: boshida qizil durra, egnida oq ko'ylak, xushbichim nimcha, qo'lida gulxayri ushlagan, o'zi qora mag'izdan kelgan, shahlo ko'zlari chaqnagan suluv kelinchak edi. U, ajoyib kelinim! Gulga maftun kelinim. O'ziyam gulga ishqiboz edi, erta ko'klamda qor ostidan bo'lsa ham boychechak terib kelardi... Esim qursin, nimani gapirayotgan edim. Ha, ha, o'sha kunning ertasiga o'rim boshlanib ketmadimi.

Yig'im-terimning birinchi kuni o'zgacha bir bayram emasmi. Shuncha yurib o'sha kuni qovog'i solingan hechbir kimsani ko'rmadim. Bu kunni hech kim bayram deb atamasa ham, har kimning ovozi qandaydir quvnoqlik, yurish-turishda ham, haydagan aravasi, mingan oti, qilgan ishi hammasi-hammasida birdek quvnoqlik, to'g'risini aytganda, o'rimning dastlabki kuni hech kim ishlab yolchitmadi. U kuni o'yin-kulgidan, hazil-mazax gaplardan qo'l bo'shamaydi. Ayniqsa o'roqchilar orasida qiziq bo'ladi, unda yoshlar, qiz-juvonlar ko'p emasmi. Tomosha o'shalarda. Qosim MTSdan mukofotga olgan velosipedni minib, ertalab kombayni oldiga ketayotgandi, bir to'da sho'x juvonlar uni tutib olishdi. «Nega sen velosipeddan tusha solib, bizga salom bermaysan? Sen gerdayib qolibsan! O'roqchilarni ko'zga ilmay qo'yganga o'xshaysan!»-deyishib, Qosimni har tomondan tortishib, Alimanga bosh egib kechirim so'ratishsa bo'ladimi. Qosim bu bilangina qutulolgani yo'q. «Qulluq qildim, qulluq qildim!»-deganiga qaramay, sen endi bizni velosipedingga mindirib, xuddi o'ris qizlardek sayr qildirasan, deyishib, bir-birlarini velosipedga ko'tarishib mindirishib, orqasidan qiy-chuv ko'tarib yurishib Qosimni rosa ovora qilishdi. Shunda ham velosipedda jo'n o'tirishmay, o'ynashib: «Voydod, akajon, o'ldim, endi o'ldim, yiqildim, voydod!»-deyishsa, boshqalarining ichagi uzilgudek bo'lib: «O'lsang o'l, o'lsang ham bo'ynidan quchoqlab yiqil!»-deyishib dalani boshlariga ko'tarib kulishardi. Shunday qilib, Qosimning jig'iga tegishardi. Uning o'zi ham kulgidan mast bo'lib, bo'ldi endi, deb birini aylantirib kelsa, yana biri tegajaklik qilib unga osilishardi: «Ha, mening undan nimam kam? Burnim puchuq, ko'zim qiyshiqmi?»-deyishib joni holiga qo'yishmasdi. Oxiri Qosimning ham jini qo'zirdi: «Hoy, sizlar nima balo, quturdinglarmi? Och kanadek yopishasizlar-a? Bas endi. Masxarabozlik qilgani kelganmisizlar yo ishlashgami?» Shaddod kelinlar shunda ham bo'sh kelmay: «Anovini qaranglar! Ishni sen qilasan, hukumat kombaynni nimaga chiqarib qo'yibdi!»-deyishardi.

Yoshlargina emas, nariroqda turib bu o'yin-kulgiga biz ham rosa qonardik, kulaverib ichaklarimiz uzilardi. Ho, o'shandagi musaffo osmon! O'shandagi quyoshning porlashi, o'shandagi donli boshloqlar, o'shandagi elning kulgisi!..

– Ha, To'lg'anoy. O'sha kuni xuddi shunday bo'lgan edi. Sen o'sha kuni o'z toleingni yanada chuqurroq tushunib, menga siringni aytganding.

– Men hozir ham shuni aytmoqchiman. Hozir ham o'sha fikrimdan qaytmayman. Hozir ham o'sha kunlarni tuganmas jumboqdek gapirib beraman.

Tez orada o'roqchilar ishga kirishib, adirda ish qizib ketdi. Saraton avjiga minib, quyosh seli qaynardi. Qalbim ertalabki quvonchdan talpinib, ruhim shodlanib, mayin shabadadan lazzat olgandek rohatlanardi. O'sha kungi quvonchlarning barchasi men uchun, mening toleim uchun ato qilingandek tuyulardi. Ko'zim ko'rib, qulog'im uqqanning hammasi borliqni, hayot go'zalliklarini ochib, orom baxsh etardi. Bir tomondan o'roqlarning jarangi, bir yondan shovullab to'kilayotgan bug'doylarning

yoqimli ovozi eshitilib tursa, narigi yoqda Qosimning kombayin toshqin suvdek gurkirab «Mehnat qo‘shig‘i»ning yangicha kuyini kuylayotgandek, bug‘doyni shipirib o‘rmoqda edi. Kombaynda o‘tirgan Qosim sharsharadek quyilib tushayotgan bug‘doyga kaftini tutib, bir hovuch donni yuziga yaqinlashtirib hidlaganda, o‘zim ham bir qop semirib ketgandek bo‘ldim: yangi donning hididek yoqimli hid bormikin!

– E-ey, aravakash, ertaroq bo‘l!-deb Qosim tog‘ tepasida turib jar solgandek qichqirgan edi, darhol arava yetib kelishi bilan kombayn to‘xtadi, Aliman: «Suvini eltib berayin!»-deb ko‘zani olganicha Qosim tomonga yugurdi. Bug‘doyzor oralab oq ko‘ylak, qizil durrali Aliman yugurib borar ekan, qo‘lida ushlagani ko‘za emas, go‘yo yuragini tortiq qilib ko‘tarib borayotgandek, sevgan yoriga butun borlig‘i bilan berilganligi uning barcha harakatlaridan sezilib turardi. «Hoyna-hoy, Suvonqul ham chanqab qolgandir»-degan xayol bilan yonverimga qarasam u ko‘rinmasdi. Qaydan ko‘rinsin, o‘rim boshlangandan keyin brigadirda tinim bo‘larmidi. Ertadan-kechgacha otdan tushmay dala aylanib yurgani-yurgan.

Kechki payt o‘roqchilarga atalgan yangi bug‘doy noni ham tayyor bo‘ldi. Yangi nonga birinchi bo‘lib o‘roqchilarning og‘zi tegishi ilgaridan qolgan rasm emasmi. Biz u nonning unini anhorning chetidan o‘rib olingan bug‘doylardan tuyib tayyorlagan edik. Yangi bug‘doyning noniga og‘zi tekkanda har qachon hosiyatli taom totgandek bo‘laman. Ko‘rinishda qora bo‘lsa ham, xamiri yumshoq yo‘g‘rilgan yangi non uncha ko‘pchib pishmagani bilan uning dumbul ta‘miga va quyosh, yer, tutun anqigan tansiq hidiga nima yetsin!

Qorni ochgan o‘roqchilar ariq bo‘yiga yig‘ilishganlarida, quyoshning otash nafasi so‘nib, ufq sari bosh qo‘ygan edi. U kungi oqshom – odatdagidan yorqin va uzoqqa cho‘ziladigandek tuyulardi. Biz uy ichimiz bilan olachiqning sirtidan o‘rin oldik. Suvonqul hadeganda kelavermadi. Jaynoq esa eski odaticha yana yo‘q, akasining velosipedini minib, Qizil uyga varaqa ilmoqchiman, deb shoshilib ketgandi. Aliman boshidagi durrasini yerga yozib qo‘yib, uydan olib kelgan olmalarni sochib tashladida, kosalariga achitma quydi. Kombaynni to‘xtatib, ariqdagi suvga qo‘lini yuvib kelgandan so‘ng, Qosim ham kelib o‘tirdi. U charchoq holda sekin non ushatar ekan:

– Issiqqina ekan hali ol, opa. Yangi bug‘doyning nonini birinchi bo‘lib tatib ko‘r, – dedi

– Bismillo, – deb nondan oldimu, chaynayotib allaqanday bir yangi ta‘m, yangi hidni sezdim. U hid – kombaynni qo‘lining hidi – somon, qoramoy, temir ushlagan qo‘llarning hidi edi. Nonning har bir to‘g‘ramidan o‘shanday kerosin hidi ham kelib turardi, biroq umrimda shunchalik mazali non yemagan edim, chunki u nonni o‘g‘limning mehnatkash qo‘llari ushatib bergan edi, u non ko‘pchilikning noni, shu davrada to‘rejaishib o‘tirgan kishilarning topgan noni edi. Shu choqda men onaning kim ekanligini, uning baxti bamisoli bug‘doyning unib chiqqan poyasi bo‘lsa, uning tubtomiri yer bilan chirmashgandek, elning, ko‘pchilikning baxtu saodatidan ajralmas ekanini o‘yladim. Ha, men hozir ham bunga ishonaman.

Mayli, bu bechora boshimga nimalar tushmadi... El-yurt bor ekan – hayot ham bor...

Shu asnoda Suvonqulni kutaverib kech ham kirdi. Yoshlar u yoqdagi suv bo‘yiga borishib, jar yoqasida lovillagan gulxan yoqishdi, qo‘shiq ayta boshlashdi. Ularning orasida qiyoq¹ chalib baland tovush bilan qo‘shiq aytgan Jaynoqning tanish ovozi quloqqa chalinar edi: «Ovozingdan o‘rgilay, yoshligingda sayrab qol, tengqurlar bilan jo‘r ovoz bo‘lib aytilgan qo‘shiq, ko‘ngilni ochib, odamlarni bir-biriga yaqinlashtirib inoqlashtiradi» – deb, tinglab o‘tirdim. Axir onaman-da, ona! Fikri xayolimda bolalarim, ularning kelajagi bo‘lardi, «Qosim-ku odam bo‘lib qoldi,– deb o‘ylardim o‘zimcha. Yoz chiqishi bilan kelinchagi ikkovi alohida uy-joy qurib ketishadi. Mehnatkashligi ham xuddi otasining o‘zi, qorong‘i tushib qolsa ham kombayn, traktorning chirog‘ini porlatib, dalada bug‘doy o‘rib yurgani-yurgan edi, Aliman ham qavatida, ish vaqtida bir dam birga bo‘lish ham ular uchun g‘animat emasmi. Maysalbegimni o‘ylaganimda sog‘inganimdan ko‘zimga jiqqa yosh kelardi. O‘tgan juma kuni

¹ Киёк – скрипкага ўхшаган чолғу асбоби

xat yozib, unda bu yil yozda uyga borolmasam kerak, pioner lageriga boshliq bo‘lib Issiqko‘lga jo‘nayapman, debdi. «Mayli, shu kasbni sevgan ekan, qaerda bo‘lsa ham omon bo‘lsin»-deb duo qilardim.

Suvonqul kelib ovqatlanganidan so‘ng, tunda ovulga qaytdik. Ertalab mol holga qarashi kerak edi, kechqurun esa ularga ko‘z-quloq bo‘lib turishni qo‘shnim Oyshaga tayinlab kelgandim. U bechora kasalmand bo‘lib, bir kun sog‘ bo‘lsa, bir kun kasal bo‘lib ishga chiqolmas edi.

Biz otga mingashib kelayotganimizda, tun mudrab, dala osuda edi. Mayin esgan shabada qorong‘ida shitirlab, o‘t-o‘lanlar boshini yalab o‘tar, oy shu‘lasida chayqalgan bug‘doyzorlar mavjlanib, ko‘lankalarini o‘ynatar va toliqqan yer uyquga ketgan edi. Olisda oqqan soy sharqirab, go‘yo uning beshigini tebratayotgandek tuyulardi. Bug‘doyzor ichida esa chigirtkalar chirillar edi. Tabiatning bu sukunatli damlari qandaydir o‘tgan-ketganlarni yodga solib, allanimalarni eslatib, yurakni zoriqtirardi. Suvonqulning belbog‘idan mahkam ushlab, mingashib kelyapman. U meni, oldinga o‘tirishni taklif etsa ham, unamay, har doim shunday orqada mingashib yurishni yaxshi ko‘rardim. Otni ba‘zan yo‘rg‘alatib, ba‘zan yo‘rttirib borayotgan Suvonqulning jimgina kelishi ham, uning kamsuxanligi va egarda horg‘in holda o‘tirishi ham men uchun jondan aziz edi. «Ha, boyaqishim, umr o‘tib, qarib boryapmiz, har qalay umrni zoe ketkazmaganga o‘xshaymiz. Hayot shunday ekan – ikkalamiz go‘yo kechagina qo‘shilgandaymizu, buni qara, qancha vaqtlar o‘tib ketibdi. Shunday bo‘lsa ham hayot qanday shirin, hali ham qalbdagi orzu-umidlar tugamaydi»-deb o‘ylab kelayotib, boshimni ko‘tarib osmonga qarasam, yuragim «shuv» etib ketdi: Somon yo‘li xuddi o‘sha vaqtdagidek osmonning u boshidan bu boshiga cho‘zilib yotgan ekan. Chindan ham osmon gumbazi bo‘ylab tungi yulduzlar orasidan qandaydir bir alp dehqon xirmonda bir quchoq somon ko‘tarib o‘tganu, yo‘lda to‘kilib qolgan to‘pon ko‘zga aniq ko‘rinib turgandek. Hatto sochilib yotgan somonni shamol o‘ynatayotgandek, miltirab uchgan mayda uchqunlar yalt-yalt qilib tovlanib yotardi. «Voy, tavba!»-deb yoqamni ushladim. O‘sha tun, o‘sha yoshlik kezlari yarq etib ko‘z o‘ngimga keldi. O‘ylab qarasam, o‘shandagi orzu-niyatlarimizning hammasi ro‘yobga chiqmadimi? Ha, yer-suv elniki bo‘lib, ko‘p qatori biz ham qo‘sh haydadik, ekin ekib, xirmon ko‘tarib, tilagimizga yetdik. Zamon o‘zgarib, bunday baxtli kunlar kelishini o‘shanda kim bilsin, haytovur, yaxshi niyat – yarim mol, deganlaridek, ko‘pning niyati yerda qolmas ekan-da, dedim o‘zimcha. Shunday xayollarga berilib, jimgina ketayotganimda Suvonqul yalt etib orqasiga qayrildi: «Nima, uxlab qoldingmi deymen, To‘lg‘anoy? Gapirmaysan? – dedi. – Men ham bugun rosa charchadim. Hozir uyga yetamiz. Yoki yangi ko‘cha bilan burilib ketaylikmi?» «Burila qolaylik» - dedim men.

Yangi ko‘cha deganimiz ovulga kiraverishdagi yo‘l bo‘yida edi. U ko‘cha bo‘lib ko‘cha ham emasdi, o‘sha yili ko‘klamda uy quradigan yoshlarga uchastka berilgan edi. Qosim bilan Aliman ham yangi ko‘chaning boshidan yer olishgandi. G‘ishtlarni asta-sekin uch kishi bo‘lib quyishib, terib, poydevor o‘rnini ham qazib qo‘yishgandi. O‘tgan haftada ikki kun soydan tosh terib, uyning o‘rniga tashib keltirishgandi. Biz o‘shani ko‘rishga burildik, bundan buyon o‘roq mahalida kunduz kunlari osonlikcha qo‘l bo‘shaydimi. Uyulib yotgan katta tepa toshlarni ko‘rib, Suvonqul bolalarning ishidan xursand bo‘ldi: Ko‘ngling to‘q bo‘lsin, onasi, tosh bemalol yetib ortadi, molxonalik tosh ham ortib qolar,– dedi u.– Yig‘im-terimni tugatgandan keyin, yopirilib, devorini ko‘tarib, ustini «yopib olamizu, qolganini kelgusi yozda bitkazamiz. To‘g‘rimi, To‘lg‘an?» «To‘g‘ri, ustini yopib olsak, qolganini ham omonlik bo‘lsa bitkazamiz. Jaynog‘imiz shoshib, o‘pkasini qo‘ltiqlab qolibdi. Bu ko‘cha Komsomol ko‘chasi atalsin deb qaror chiqardik, deydi. Aliman yangasi bo‘lsa uni mazax qilib kulib: hoy kichkina bola, tug‘ilmagan bolaga eldan burun ot qo‘ygandek, yalang‘och yerga nom izlab ovora bo‘lib yurgandan ko‘ra, oldin uylanib, joy-poy qilib, ko‘cha qursangchi, ko‘chaga nom qo‘yish qochmas, desa, Jaynoq ham bo‘sh kelmay: - Yo‘q, siz to‘g‘ri tushunmayapsiz, deb talashib-tortishib ketdi».

Suvonqul mening bu so‘zimga kulib qo‘ydi: «U qurmagurni qanchalik shoshqaloq deyishmasin, ammo ko‘chaning nomini to‘g‘ri topibdi. Mana bu qurilayotgan uylarning hammasi yoshlarniki-da, hammasi o‘sib kelayotgan yosh avlodniki. Elning o‘z-o‘zidan o‘sib-unayotgani uchun, ovulimizga

sig'ishmay, yangi qishloq quryapmiz, mana shu ko'cha bitsin, o'shanda ko'rasan, o'g'limning aytganlarni hammasi to'g'ri chiqadi...»

Biz shu zaylda so'zlashib kelayotgan tun, keyin bilsam, dunyoning eng qirg'inli tuni ekan.

II

- Boshingni yuqori ko'tar, To'lg'anoy, bardam bo'l.

- To'g'ri. Bundan boshqa ilojim qancha. Esingdami, aylanayin ona-Yer, o'sha kungi voqealar?

Men hech nimani unutmayman, To'lg'anoy. Yorug' dunyo bino bo'lgandan beri o'tgan-ketgan narsalarning hammasi yodimda. Kitobga sig'magan, odamlar unutgan tarixning bari mening yodimda, sening ham boshingdan o'tkazganlaring barisi dilimda. So'zlay ber, so'zla, To'lg'anoy, bugun qulog'im senda.

- Oh, nimani aytayin. O'shaning ertasi kuni quyosh chiqar-chiqmas o'roq o'rib, ishga tushdik. U kuni biz katta soy yoqasidagi jarlikdagi bug'doyzorda ish boshladik. Endigina qizg'in ish boshlagan edik, suvning narigi betidan chopib kelayotgan otliq ko'rindi. Xuddi orqasidan yov quvib kelayotgandek. Chakalak-qamishzorlarni oralab, otining yoliga yopishib olganicha bir odam suv yonidagi toshloqqa keldi-da, otining tizginini tortmay turib niqtab soldi. Bu kim bo'ldi ekan, pastdagi ko'prikdan o'tmasdan, nega muncha shoshildi ekan deb qarab turdik. Otliq – o'ris yigit ekan. Jiyron ayg'irni qamchilab suvga solganda, hammamiz hayratlanib qotib qoldik: daryoda suv bo'lgan paytda bu yerdan hech kim o'tolmas edi; ot tugul tuyani ham oqizib ketadigan toshqin daryo hayqirib yotsayu, jonidan to'ygan kim ekan? «Hoy, o'rtoq, to'xta, qayt orqangga!»-deguncha bo'lmay tijinglagan ayg'irni sapchitganicha qamchi bosib haligi otliq o'zini suvga urdi. U, allanarsalarni qichqirib qo'l silkidi. Ammo daryoning shovqinidan hech nima eshtilmasdi. Guldurab ko'pik otib to'lqinlangan suv ko'z ochib yumguncha otliqni olib ketdi. Qulog'ini chimirgan ayg'irning boshi to'lqinlar orasida bir ko'rinib, bir ko'rinmay borardi. Asov daryo ikki qo'llab otining yoliga yopishib olgan haligi kishining shapkasini boshidan yulib olib, o'zi bilan birga oqizib ketayotgan edi. Biroq otliq oqim kuchidan foydalanib, tobora qirg'oqqa yaqinlashaverdi. U pastda, tegirmonga quyiladigan joyga borib, suvdan chiqqanda hammamiz yengil nafas oldik. Ba'zilar: azamat yigit ekan, deyishsa, ba'zilar: u sog' emas, mast bo'lib, quturib yurgan qandaydir kimsa bo'lsa kerak, deyishardi.

Tegirmonning yonginasida bug'doy o'rib yurgan Qosimning kombayni jimib qolgandi. Men unga anchagacha e'tibor qilmabman. Ehtimol, biror yeri buzilgandir, ish paytida har narsa bo'lishi mumkin. Hech qayoqqa qaramay, hadeb o'roq tortaverdim. Kutilmaganda yonimda turgan Aliman jonining boricha «Ena!» deb qichqirib yubordi. Bunday qaragam, o'rog'ini tashlab yuborib, kelinimning rangi quv o'chib, ko'm-ko'k bo'lib ko'karib ketibdi. «Ilon chaqib oldimikin?»-deb o'ylab: «Voy-voy, kelinimga nima bo'ldi?» – deb oldiga chopib bordim. Aliman g'iq etmasdi. Uning olaygan ko'zlari tikilib turgan tomonga qarab turganimda, etim junjikib ketdi. Kombaynning yonidan allaqanday qiyqiriq tovushlar eshitilardi; chor atrofdan otliq, yayov, aravada bug'doyzor oralab odamlar chopib kelishardi. «Voy, enajon!» – deb qichqirgan Aliman kombayn tomon jon holatda yugurib ketdi. «Voh, bular sog'ga o'xshamaydi! Kombaynning tishiga ilinib, mayib bo'lgan shekilli!» – degan so'zlar qulog'imga urilib, butun vujudimni qamrab oldi. «Bo'l ketdik!»-deyishganda, o'roqchilar yopirilib yugurishdi. «Xudo o'zing saqla, Xudo o'zing saqla, Xudo!..» – deb ular orqasidan yugurib ketayotib, ariqdan sakrayman deb yuz tuban yiqilib, o'rnimdan turdim. Yana yugurib ketdim. Voh, o'shandagi jon talvasam-ey! Bug'doyga o't tushgandek ustimdagi ko'ylagim, butkul vujudim, sochimning tubigacha zirqirab, talpinib chopardim. Osmondagi so'qir quyosh yuziga parda tutib olgandek ko'z o'ngimda bir necha bo'lib ko'rinib, boshim aylanardi. Ularga yetolmay yiqilar ekanman, to'xtanglar, deb qichqiray desam, ovozim chiqmasdi.

Shu zaylda yugurib, kombaynga yetib borganimda, to'rejagan odamlar chuvalashib, kiyim-kechagi jiqqa ho'l, jiyron ayg'irni jilovidan ushlab olgan bir odamni o'rab olishgan ekan. «Bunday

turinglar, meni qo‘yib yuboringlar»—deb to‘dani yorib kirganimda kombayn yonida turgan Qosim bilan Alimanni ko‘rganimda qaltiragan qo‘llarimni uzatib bolamga tashlandim. Qosim hozirlanib, darhol meni to‘sib qoldi-da: «Ona, urush boshlanibdi!» – dedi. «Urush? Urush deysanmi?» Bu so‘zni men hech qachon eshitmagandek, uning ma’nosiga tushunmagandek, yana qaytarib so‘radim. «Ha, ona, urush boshlanibdi» dedi Qosim. «Nima uchun urush? Qanaqa urush?» Bu sovuq xabarning ortida nimalar yotganini payqamagandek, «Urush, urush deysanmi?»—deb pichirlab turib, yuragimda paydo bo‘lgan qo‘rqinchdan nafasim qisilib, yig‘lab yubordim. Meni ko‘rib boshqa ayollar ham chuvillab yig‘lab yuborishdi.

“Eh, xotinlar, to‘xtanglar hozir! Jim bo‘linglar!”- deb kimdir birov qichqirdi. Shunda barimiz undan maslahat kutgandek jim bo‘lib qoldik. Dalaga ham sukunat cho‘kdi. Shu suv sepgandek jimlikni allakimning luqmasi buzdi: «Urushga ketar ekanmiz-da!» Uning gapiga hech kim javob qaytarmadi. Sokinlik battar kuchaya borib, soyda shovullab oqayotgan daryoning tovushi quloqqa yanada aniqroq eshitila boshladi. Qosim to‘rejaganlarga bir sidra qarab oldi-da, o‘z-o‘ziga gapiryotgandek g‘udurlandi: «Endi ekin-tikinni ertaroq yig‘ib olish kerak, bo‘lmasa qor ostida qolib ketadi» – so‘ngra yana bir oz jim qolib, birdan yordamchisiga qat‘iy buyurdi. «Nimaga angrayib turibsan, yurgiz motorni! Sizlarchi, sizlar endi nimaga qarab turibsizlar, o‘roqchilar! Odam yetishmay qolsa azobini o‘zlaring tortasizlar. Qani turinglar, urushda turish yo‘q!»

Odamlar qo‘zg‘ala boshladi. Boyadan beri boshini quyi solib turgan xabarchi shundagina qaddini rostladi. Yoshgina o‘ris yigit ekan, ho‘l sochlari peshonasiga yopishib, ko‘k ko‘zlari, Xudo biladi, umrida birinchi marta shunchalik g‘amga botgan bo‘lsa kerak. Uning qanchalik tashvishga tushganligi beg‘ubor yuzidan shundoqqina bilinib turardi. U chuqur xo‘rsindi-da, yonida yaydoq otini minib turgan yigitga yuzlanib, qirg‘izcha gapirdi: «Og‘ayni, sen hozir ovulga chopib borib, raisni, qishloq Sovetini, brigadirni top, to‘xtamay, raykomga jo‘nasin, xo‘pmi? Men yana ikkita kolxozga borishim kerak». Xabarchi jiyron ayg‘iriga minib, yo‘lga tushgan edi, haligi bizning ovuldosh yigit: «Hoy, do‘stim, tura tur!— deb beri chaqirdi. Shapkang oqib ketibdi. Ma, mening qalpog‘imni kiyib ol, kun o‘tib ketmasin» – dedi.

Hozirgina daryodan kechib o‘tgan jiyron ayg‘ir ohudek sakrab, yo‘lga tushganda, orqasidan quyuq chang ko‘tarilib, xabarchining qorasi ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi. Uni kuzatib turgan odamlarning hammasi ham turli xayollarga berilgan shekilli, kombayn bilan traktorning motorlari birdan o‘t olib baravariga gurillaganda, ular cho‘chib tushib, bir-birlariga yalt etib qarab qo‘yishdi.

O‘sha daqiqadan boshlab yangi hayot, urush hayoti boshlanmadimi...

– Ha, To‘lg‘anoy, o‘sha xabarchining dupur-dupuri hali ham qulog‘im ostidan ketmay, otining tuyoqlari tekkan izlar tanamda muhrdek saqlanib qoldi.

– E-e, munavvar Yer, aytaversak ikkimizniki ham tugamaydi. Bilasan-ku, kun qanday jazirama issiq edi. Jonli, jonsizning hammasiii harsillatib yubormadimi, g‘alla ham o‘sha yili tiralib qolgan ekan, cheksiz maydonda to‘rt-besh kun ichida qiYG‘os pishib bermadimi. Hamma yoqni g‘alla bosib ketgandi. Shoshgan ish qursin, o‘rilgan bug‘doyni bog‘lashga ham ulgurmay, shu bo‘yicha aravalarga to‘kib-sochib yuklaganda, qanchasi isrof bo‘lardi. U ham mayli-ya, ichim achiganda elga achirdi. Askarga chaqirilganlar kun sayin ketib boryapti, qolganlari esa jonini jabborga berib, kunu tun demay, jazirama issiqda dalada, xirmonda hosilni yig‘ib-terib olguncha zo‘r berib ishlab yotishdi. Boyqish Qosim, bolam, bitmaganning barini bitkazadigandek, kunu tun kombayn ustidan tushmasdi, tinib-tinchimasdi. Qosimgina emas, uning kombayni ham jonli bir nimadek qahr bilan gurillab, chang-to‘zon ichida bir maydondan ikkinchi maydonga yopirilib kirib, bug‘doyni shipirib o‘rardi. Qosimim esa kombaynning ustida parvozga hozirlangan burgutdek, oldi tomonidan ko‘z uzmay, yana qanchasi qoldi, bugun qanchasini o‘rib ulguraman, degandek tobora olg‘a intilardi. O‘sha kunlari u qop-qora bo‘lib, kuyib ketgandi. Qo‘rsang, esing og‘ib qolardi, lablari yorilib, jag‘lari shilingan, soqol-mo‘ylovi patak bo‘lib ketgandi. «Shu zaylda ishlab yurib, oxiri nima bo‘larkansan, bolam, issiq o‘tib ketib, kombayndan qulab tushmasmikinsan?»—deb ichimdan kuyinaman, biroq aytishga og‘zim bormaydi.

Dunyoda nima o'tib, nima qaytayotgani ma'lum-ku.

Oradan ko'p o'tmay Qosimga ham navbat keldi. O'sha kuni tushga yaqin kombayn tomonga yugurib ketgan Aliman, bir vaqt qaragam, qovog'i osilgan holda qaytdi. «Chaqiruv qog'oz kelibdi»– dedi u zo'rg'a gapirib. «Qachon?» –«Hali, qishloq Sovetidan keltirib berishibdi». O'g'limning axir bir kuni ko'p qatori askarlikka ketishini bilib yurardimu, shunday bo'lsa ham, bu xabarni eshitganda bo'g'inlarim bo'shashib, nima uchundir o'roq tutgan qo'llarim qaltirab ketdi. O'rog'im qo'limdan tushib, yerga o'tirdim qoldim. «Unday bo'lsa, bu yerda nima qilib yuribdi u, tayyorlanmaydimi?»– dedim lablarim titrab. «Qechqurun boraman, dedi. Menga uyga borib hozirlik ko'rishni aytdi. Men ketaverayin, ena. Otamga aytib qo'yarsiz. Kichkina bola qaerda yuribdi ekan... Aytib qo'yarsiz». «Sen bora qol, Aliman. Xamir qilib tur, men ham hozir boraman».

Aliman ketgandan keyin ham anchagacha o'rnimdan turolmay shalvirab o'tirdim. Hatto boshimdan sidirilib tushgan ro'molimni olishga ham qurbim kelmadi. Yerga tikilib o'tirsam, qumursqalar yo'l solib, nari-beri chopishib, don tashib, somon sudrab, g'imirlab yurishgan ekan. Nima uchun shu xayollarga borganimni bilmayman, qumursqalarning shu zaylda hech nimadan bexabar o'rmalab yurganlarini ko'rib, ko'z yoshlarimni tiydim.

Shu mahal aravasini haydab, Jaynoq yetib keldi. Shu kezlarda u stantsiyaga g'alla tashib yurardi. Akasining askarga ketishini eshitib kelgan shekilli, aravadan sakrab tushib: «Yura qol ona, uyga boraylik» – deb, meni qo'ltiqlab aravaga mindirdi. Shu qisqa vaqt ichida kenja bolam tanib bo'lmas darajada o'zgargan edi. Ilgarigi hazil-mazax qiliqlari yo'q, ko'pni ko'rgan katta odamdek bosiq bo'lib qolibdi. Jaynoqning aftiga tikilib, nima uchundir uni u kungi xabarchi o'ris yigitga o'xshatdim. Ha, buning ko'zlarida ham o'shanikidek o'ychanlik, esayganlik sezilib turardi. Ko'pning boshiga g'am tushsa, odamzodning bari ham birdek ekan, dedim ichimda. Shularni o'ylab kelar ekanman, Maysalbegimdan anchadan beri xabar kelmaganini eslab, yana yuragim allanechuk bo'lib ketdi: «U nima bo'ldi ekan? Askarga olib ketdimikin, yo boshqa bir nima bo'ldimikin? Ikki enlikkina xat yozib daragini bildirib qo'ysa bo'lasmikin, bolasi tushmagur. Ruxsat bersa uygayoq kelmaydimi, endi kim ham o'qirdi. Ota-ona esiga kelmaydiganga o'xshaydi, uzoqda yurib, tosh mehr bo'lib ketganmi?»–deb har qaysisining tashvishini alohida tortib aravada kelardim. «E, Jaynoq,– dedim men,–sen stantsiyaga qatnab turibsan, qanday, urushning to'xtaydigan siyog'i bordaymi?» «Yo'q, ona,–dedi u o'shanda,– hozircha ahvol og'ir. Nemislar bostirib kelyapti. Biznikilar endi o'shalarni to'xtatib, qaddini rostlasa, kuch yig'ib olardik. Sen, opa, uni-buni o'ylayverma, ko'p nima bo'lsa, biz ham shu-da...» A-a, sadag'ang ketay. U meni yupatmoqchi. Ko'zimni ko'r, qulog'imni kar qilsam ham qanday o'ylamay bo'ladi.

Uyga kelsam, Alimanim xamirni chala yo'g'irganicha xo'rsinib yig'lab o'tiribdi. «Sen nima, eldan boshqachamisan. Odamlardan ortiq joying bormi, elning bari askarga jo'nab ketyapti-ku, muncha endi bo'shashding, sho'ring qurg'ur!»–deb koyib beray dedimu, yana: «Kel yosh kimsaning dilini og'ritmayin, ko'ngli cho'kib qolmasin»–deb jim bo'ldim. Yoki, o'shandayoq qattiqroq gapirsam bo'larmidi? Qosim kechroq, peshindan o'tib, kun botganda uyga keldi. U hovliga kelishi bilan Aliman yoqib turgan o'tinini tashlab, yugurib borib bo'yniga osildi-da: «Sendan ajralmayman! Sendan ajralmay o'laman!»–deb uvvos tortib yig'ladi. Qosim kombayndan tushgan bo'yicha changu tuproqqa botib kelayotgan ekan: «Hamma yog'im tuproq, Aliman. Tura tur, sovuningni olib kel, katta suvga borib yuvinayin» – degan edi, Alimanning menga yalt-yalg qaraganidan iymanganini seza solib, suv olib kel, deb ko'liga chelak tutqazib qo'ydim. Ular o'shanda oy chiqqandan keyin, kech qaytishdi. Uydagi ishlarni Jaynoq ikkimiz bitirdik. Yarim kechada Suvonqul ham yetib keldi. Qayoqlarda yuribdi ekan, desam, kunduziyoq, toqqa chiqib ketib, o'zimizning saman otni yilqidan ushlab kelibdi. Ajoyib yo'rg'a edi. Ovuldagi qiz-juvonlarning: «Ostingda saman yo'rg'a, choptirasan yo'l-yo'lga»–deganlari o'sha edi-da. O'g'li askarga jo'nab ketayotganda, bir kun bo'lsa ham, yo'rg'asini minib qolsin, degan bo'lsa kerak otasi.

Ertasi kuni azonda otlantirib, harbiy komissariatga jo'nadik. O'shanda birinchi safar yoppasiga

askarga olinmadimi. Har tomondan qo'shib, yo'lda chuvalashgan aravalarni, odamlarni ko'rsang, son-sanog'i yo'q, oldi katta Qapchig'ayga kira boshlasa ham, keti esa ko'rinmasdi. Tuman markaziga to'rejagan odamlar ko'chaga sig'masdi. O'tliq, aravalik, ayol, bola-chaqalar. Har biri o'z yaqinini qurshab, yonidan nari jilmaydi. Lekin, ko'p degani hazil gap emas, «ko'p yig'ilsa ko'l bo'lur» deganlari rost ekan. O'sha to'polonli yig'inda ham jangga borayotgan, g'ayratli, azamat yigitlar bardam so'zlab, bardam yurib, hatto qo'shiq aytib o'ynab, qiyqirishib, ko'pchilikning ko'nglini ko'tarishardi. O'rischa, qirg'izcha kuylar aralashib, bir og'izdan aytilgan «Katyusha» deganlari barimizga xush keldi. «Katyusha» qizning nomi ekan-da, o'sha kezdagi yoshlarning suygan ashulasi ekan-da...

Askarga chaqirilganlar harbiy komissariatning hovlisiga sig'magani uchun, ularni katta ko'chaning o'rtasiga qator-qator tizib, har birining nomini aytib chaqira boshlaganda, yig'ilgan xalq bir tekisda tinchlanib, jimib qoldi.

Shunday qaragam, urushga ketib borayotganlar saralangan suxsurdek yigitlar ekan, yo'qlamada nomi chiqqanlar «menman!» - deb javob berib, biz tomon yalt etib qarab qo'yishar, «Suvonqulov Qosim» deganda yuragim «shuv» etib, nafasim ichimga tushib ketdi. «Menman!»—dedi Qosim. Aliman shu payt qo'limni mahkam ushlab: «Enajon» – deb shivirlab yubordi. Uning dardini bilib turibman, lekin bilgan bilan ilojim qancha: ko'pga kelgan to'ydan kim o'zini olib qochadi. Eh, Aliman, Alimanim-ey, davr talabinn, xalq talabini yaxshi tushunar edi. Biroq, men o'z yoriga shunchalik berilgan, uni shunchalik sevgan ayolni hali ko'rmagan edim. Alimanning xayrlashganini eslasam, jonimni unga sadaqa qilgim keladi. O'sha kuni biz ovulga qaytib keldik, sababi, askarlarni bir kun o'tib ertasi jo'natar ekan, deyishdi. Qolxozimiz katta yo'lga yaqin emasmi – bu yerda zoriqmay, uyga borib turinglar, keta turib xayrlashib o'taman deb, Qosim qistab qo'ymadi. Alimanning minib kelishiga Suvonqulning otini qoldirib, biz aravada qaytdik. Jaynoq ham tumanda qoldi, unga aravasi bilan askarlarni tashib turish tayinlangandi.

Tunda huvillagan uyga kelib, yotmay, yig'lab o'tirsam, Suvonqul choy qo'ya yotib, menga tasalli berishga urindi. O'shanda aytganlarini sira unutmaman: «Ikkovimiz kim edik, To'lg'anoy. Mana shu el, mana shu yurt bizni odam qildi. Yaxshilik ko'rdik, endi yomon kuniga duch kelganda, har birimiz o'z g'amimizni yeb qayg'uraversak, biz nima degan odam bo'ldik. Ertaga bardam bo'l. Aliman sen bilan mening ko'rganimizning o'ndan birini ham ko'rgani yo'q, u yig'lasa – yo'rig'i boshqa. Sen – onasan: bilib qo'ygin, urush shunday kuchayaversa, men ham ketaman, Maysalbekning ham yoshi yetib turibdi, kerak bo'lsa – barimiz ketamiz. Mana shunga, To'lg'anoy, hozirdan ko'nikaver...»

Ertasiga tushdan keyin askarlarni stantsiyaga jo'nata boshlashdi. Qosim bilan Aliman yo'lni qisqartib, ulardan oldin kelishdi. Uyingga kirib xayrlashib chiqqin, deb, Qosimga ruxsat berishibdi. Alimanning ikki ko'zi qip-qizil, qovoqlari shishib ketgan, yo'l bo'yi yig'lab kelgan bo'lsa kerak. Qosim sir bermagani bilan, u ham ich-ichidai kuyinardi. Alimanning ko'z yoshlari, uning javdirab tikilib turishlari Qosimga qattiq ta'sir qildi shekilli, haqiqatan ham shunday gap bo'ldimi, haytovur, u otdan tushgan zahoti: «Sizlar stantsiyagacha kuzatamiz deb ovora bo'lmanglar, ota, balki men qaytib qolarman – traktorchi, kombaynchilarni bo'shatmoqchi bo'lib turishibdi. Buyruq kelib qolsa, uylaringga qaytaramiz, deyishdi»—dedi. Endi o'ylasam, Alimanni ayab, bizni ayab aytgan so'zi ekan. Stantsiyaning orasi ham bir kunlik yo'l emasmi, qaytishni ham hisobga olganga o'xshaydi. Men darrov o'sha so'zga ishonib qo'ya qoldim, umid qurg'ur odam bilan hamisha birga ekan. Biroq, keyinchalik Qosim bularni ataylab aytganini bildim. Hammamiz ham birdek bildik chog'i.

Orqadan kelayotgan yo'lovchilardan oldinroq ovuldan chiqib, katta yo'ldan Qosimni kuzatib borayotganimizda, dalada ishlayotganlarning hammasi xayrlashgani yugurib kelishdi. Arava haydagan, o'roq o'rgan, xirmon bostirayotganlar ham qolgani yo'q. Qosimning kombayni shu orada bug'doy o'rib yurgan ekan. Kombaynni to'xtatib unda ishlayotganlar ham yetib kelishdi.

– To'g'ri aytasan, To'lg'anoy...

– Ha, qutlug' dalam, usta jangga ketarda bolg'asi bilan vidolashadi, deyishadi. Qosim ham o'z

kasbining ustasi emasmidi. Qosim ovuldoshlari bilan xayrlasha turib, kombaynga yaqin kelib to‘xtaganda, katta yo‘l tomonga bir qarab qo‘ydi. Qizil bayroq ko‘tarib, aravada, otda kelayotganlarning oldi muyulishdan endigina ko‘zga tashlangan edi. «Ota, ushlab turing-chi» – deb Suvonqulga otning jilovini bera solib, Qosim kombayniga qichab bordi, so‘ng uning hamma tomoniga bir sidra ko‘z yugurtirib oldida, birdan ustiga sakrab chiqdi. «Hayda, Eshonqul! Boyagidek haydayver!»—deb, traktorchiga qichqirdi. Elas-elas eshilib turgan motor ovozi birdan bor quvvati bilan gurillab, shaqirlab o‘rnidan qo‘zg‘algan kombayn ortidan somon, to‘pon to‘zg‘itib, donni bir tomonga ajratib, shitob bilan bug‘doylarni o‘ra boshladi. O‘sha paytda mening ko‘zimga shunday ko‘rindimi, u oddiygina kombayn emas, balki qanotini yoyib, yer bag‘irlab uchib borayotgan bahaybat cho‘l burgutidek bo‘lib tuyulardi. Shturvalni mahkam ushlab olgan Qosim esa yuzini iliq shamolga tutib, ko‘kragini kerib, kulib turardi. Traktorchi ikkalasi o‘sha yerda nimalarnidir qichqirishib, shovqin solishib, yanada tezlatib, traktorni maydon chekkasidan qaytara solib kelayotganda, qarab turgan odamlar bir daqiqa hamma narsani unutib, quvonch bilan kuzatib turishardi. Aliman ham o‘shanda hozir ayrilishini unutgandek ko‘zlari porlab, o‘zicha g‘ururlanib, quvonib turardi. Baridan ham haligi qo‘shnimiz Oyshaning bolasi, o‘shandagi o‘n uch-o‘n to‘rtlardagi Bektosh,— shu kezlarda kombaynda somon tortardi,— onang aylangur, kombayning ustida turib Qosim bilan quchoqlashib, xayrlashsa bo‘ladimi. Qosim uni qo‘liga ko‘tarib, betu boshidan suyib, endi sen o‘rgangin buni, degandek, shturvalni bolaning qo‘liga tutqazib, o‘rniga qolgan yordamchisi bilan xayrlashdi-da, kombayndan tushib keldi. Etim junjikib, Suvonqulning tundagi gaplarini eslab, arang tishimni tishimga qo‘yib turdim. Yo‘lga qarasam, askarga jo‘nayotganlar ovulning yonidan o‘tib, yetib kelgan ekan. Shunday qilib, Qosimni jo‘natib, to‘rejaganlar hammamiz u bilan xayrlashdik. Alimanim-ey, senga ayon bo‘lganmidi, katta-kichikdan tortinmay, nimaga shunchalik bo‘zlab osilding? «Xayr endi, Aliman, mep qaytib kelaman, ko‘rasan-ku, ertagayoq bo‘shab kelaman, yig‘lama muncha, men kelaman, kutgin meni!»—deb Qosim otlanish uchun uzangini ushlaganda, Aliman yana chopib borib, bo‘yniga osilib, yosh bolalardek, qo‘lidan tortib, birpas to‘xta, deb yig‘layverdi. «Bo‘lmasa, bolam, anovi yo‘l bo‘yigacha kuzatib kel,— dedi Suvonqul keliniga.— Biz shu yerda qolamiz. O‘rtoqlari uzab ketmasin, Qosim, bu yoqqa qara-chi!»

Ular bir oz bir-biriga indamay tikilib turishdi-da: «Tushundingmi?»—dedi Suvonqul. «Tushundim, ota!»—dedi Qosim. «Endi boraqol!» Suvonqul otiga minib, xirmon tomonga chopib ketdi. Qosim men bilan xayrlashganda: «Maysalbekdan xat kelsa, manzilini solib yuboringlar»—dedi. Qosim bilan Aliman otni yetaklab, qo‘l ushlab ketishdi. Katta yo‘lga chiqib olguncha orqasidan qarab turdim. Aliman bora-borguncha uzangiga osilib, chopib borardi. Shunda Qosim ot ustida turganicha, xotining peshonasidan so‘nggi bor o‘pib, saman yo‘rg‘aning boshini qo‘yib berganda, uning ketidan chang-to‘zon ichida Aliman qo‘l silkib yugurardi.

Ertasi kuni kechqurun yaydoq saman yo‘rg‘ani aravasining orqasiga bog‘lab, Jaynoq stantsiyadan olib keldi.

III

– Nega jimib qolding, To‘lg‘anoy?

– O‘sha yili yana nimalar bo‘lganini eslayapman. Haytovur, kim bilsin, hayot og‘irlashib ketganidan odamlar cho‘chib qolishmadimi. Uzoqlarda qirg‘in bo‘lib, qon to‘kilib yotganda, bizning yopishganimiz – ish bo‘ldi. Qosimning aytgani to‘g‘ri chiqdi: ishga qanchalik yopirilib kirishsak ham urushning kasofatidan ekin tikiqlarni oxirigacha yig‘ishtirib ololmadik. Kartoshkalar qor ostida qolib ketdi. Ovulda katta kuch bo‘lgan erkaklar birin-ketin siyraklashib, askarga ketib qolavermadimi. Qolganimiz ertadan kechgacha urush nima bo‘lyapti ekan deb quloq tutamiz. O‘shandagi xabarlar ko‘ngilga taskin berarli emas edi, kutganimiz pochta bo‘lib qoldi.

Qosim jo‘nab ketgandan keyin ko‘p o‘tmay, Maysalbekdan xat keldi. Birinchi xatida u o‘qishdagi

o'z tengqurlarim bilan askarga chaqirildim, hozircha shaharning o'zidamiz, sizlar bilan yuz ko'rishib xayrlasha olmaganimga achinaman, bunday bo'lishini kim bilibdi, g'alaba bilan qaytsak, tilagimiz shu, debdi. Ikkinchi xatida: Novosibirsk degan shahardaman, komandirlik o'qishiga yuborildim, deb suratini ham solib yuboribdi. Suratingdan aylanayin, askarcha forma kiyib tushgan ekan, biram yarashiqli, sochini orqasiga tarab, manglaylari keng, qovog'ini xiyol uygancha tikilib turibdi. Tushimda ham o'sha suratdagidek ko'rinardi. Aliman Maysalbekni bir martagina ko'rgan edi. Ko'klamda, Qosim uylanganda, u ikki kunga javob olib kelgandi. Qayin inisining suratini ko'rib, Aliman: «Bizning muallim yigitga o'xshagan suluv yigit bormikin, ena? Chimildiqning ortidan yaxshi payqamagan ekanman, tikilavergani uyalgandim. Endi omon-eson qaytib kelib o'zidek bilimli, o'zidek suluv qiz olsa, yarashib tushardi-da, ena!»—der edi.

Qish kirguncha shu zaylda bolalardan ketma-ket xat kelib turgani uchun yuragim ancha-muncha taskin topib turdi! Ko'p o'tmay, Qosimdan front tomon jo'nab ketdik, degan xabar keldi. Endi qanday bo'lar ekan, degan o'y-xayol sira yodimdan ko'tarilmasdi. Bu orada Suvonqulni ham qayta-qayta harbiy komissariatga chaqirib, komissiya qilib qoldi. Bir tomonda esa brigadirlik tashvishi, sira tinim yo'q. Bu qanaqa bo'ldi ekan, demak, Suvonqulni ham olib ketadiganga o'xshaydi, endi qanday qildik, deb yursam, bir kuni chindan ham askarga olishlikka chaqiriq kelibdi. Uni eshitib, yuragim qinidan chiqqudek bo'ldi. Xirmonda bug'doyning qoldig'ini tozalayotgandik. Panshaxaning sopidan ushlab xayol surib turgan edim, Suvonqul chopib kelib, otdan tushdi-da, yur uyga, tayyorgarlik ko'raylik, dedi.

Mingashib yurayin, desam, yo'q otni sen mingin, men yoningda yurib gaplashib borayin, dedi. Bunday paytlarda odam so'zlashishga so'z ham topolmay qoladi shekilli, aytadigan gapning bari ichimizda qolib, jimgina kelaverdik. Qora bulutlar osmonni qoplab, Sariq Yoyiq tomondan turgan muzdek shamol qorni uchqunlatib, bo'ronga aylantirgudek bo'lib, goh zo'rayib, goh pasayib turdi. Atrofimga qarasam, jonim tutashgan dehqon dalam, sen ham yalang'och qolib, kimsasiz, unsiz tumshayib turgan ekansan.

– Ha, To'lg'anoy, qish bosib, tanam muzlab, sovuqdan qorayib, mening ham yolg'izsiragan g'amgin kunim edi.

– Suvonqul ustma-ust gugurt chaqib papiros tutatardi. Bir vaqt shamoldan qochib, otning panasiga o'tdi-da, papirosini tutatar ekan, mening qo'limdan ushlab: «Sovqotdingmi?»—deb so'radi. U o'shanda bir nima demoqchi bo'ldi, balki, bolalarimiz urushda, mana endi men ham urushga ketyapman, qanday bo'ladi, qanday qo'yadi, ko'rishamizmi, yo'qmi, shuncha yil issiq-sovug'imizga chidashib, birga yashadik – rozi bo'l, taqdir shu ekan, qanday qilamiz omon-esonlikni tilaylik, demoqchi bo'ldimi, kim biladi. Haytovur, boshini ko'tarib, meni ham ayab, ham suyib, lablarini tishlagancha uzoq tikilib qoldi. Soqol-mo'yloviga endigina oq oralay boshlaganini o'shanda sezdim. O', xosiyatli dalam, mening boshimga tushgan yaxshi yomonliklarning bariga shohid bo'lding-a...

– Ha, To'lg'anoy, sening butkul umring shunday o'tdi.

– Suvonqul ikkovimizning o'sha dalada qo'shib, yigirma ikki yil mehnatimiz bilan, halol peshona terimiz bilan unib-o'sib umr surganimiz o'sha zamon ko'z o'ngimga keldi. Umr yo'ldoshimdan shu holda ajralaman deb o'ylaganmidim. Kechagina o'roqqa tushgan birinchi tunda xuddi shu yo'l bilan mingashib borayotganimizni eslab, ovulga kiraverishda yoshlarning yangi ko'chasi boshlangan bo'yicha qolib ketganligini, Qosim bilan Alimanning chorbog'ida uyulib yotgan g'isht bilan toshni ko'rib, otning yoniga tashlanib, o'ksib-o'ksib yig'lab yubordim. Suvonqulning zehni g'oyat o'tkir edi. Mening nimani o'ylab kelayotganimni bilib oldi. «Yig'lasang, hozir yig'lab ol, To'lg'an, biroq bundan keyin odamlar oldida yig'lab yurmagin,— dedi u.— Sen, To'lg'an, Aliman bilan Jaynoqqagina bosh bo'lmay, mening o'rnimda ham brigadir bo'lib qolasan, bu ishga ovulda sendan boshqa layoqatli hech kim qolgani yo'q». «Shunday paytda bo'lmag'ur so'zingni qo'y, Suvonqul, keragi yo'q, brigadirlikingni nima qilaman, men kimga brigadirlik qilaman!»—deb yig'layverdim. Shunday desam kechqurun chindan ham kolxozning idorasiga chaqirib qolishdi. Frontdan qo'li yarador

bo'lib kelgan yangi raisimiz Usenboy, Suvonqul, yana ikkita-uchta oqsoqol kishilarimiz o'tirishibdi. «To'lg'anoy yanga, nima bo'lsa ham belingizni mahkam bog'lab, ko'pchilikning topshirig'ini bo'yningizga olasiz. Ayol kishi bo'lsangiz ham, yer-suvning tilini, elning sharoitini sizdan yaxshi biladigan odam yo'q. Suvonquldek brigadirimizni, zahar yutib, achchiq chaynab, urushga yuborib turganimizda, uning ishongan kishisi – sizga, biz ham ishonamiz. Zamonning qandayligini o'zingiz ko'rib-bilib turibsiz. Ertadan boshlab ishga kirishing, To'lg'anoy yanga»–deb qat'iy gapirdi Usenboy. Boshqa oqsoqollar ham shunday deb maslahat berishdi. Qisqasi – brigadir bo'lishga ko'ndim. Ko'nmay iloj qancha. Shunday qilganim ham bir tomondan ma'qul bo'lgan ekan – Suvonqulimning eng oxirgi iltimosi shu emasmi: keta-ketguncha ko'pning g'amini yegan bechoram-ey, tuni bilan, qo'sh haydashga hozirdan tayyorlana ber, ot-ulovni yem-xashakka to'yg'iz, omocho-bo'yinturug'ingni to'g'rilab, ta'mirlab qo'y, falonchining bola-chaqalariga qiyin bo'ldi, berigi qo'shnilar esa qari qartang, ko'z-quloq bo'lib yur, uni unday qil, buni bunday qil, deb gapirib o'tirdi. Tashqarida tong otguncha tinmay shamol guvillab, qor yog'ib chiqdi.

Suvonqulni ham katta yo'lgacha kuzatib qo'ydik. O'zi qatori bir talay kishilar bilan aravaga tushib, ko'pchilikka aralashib ketdi qoldi. O'shandagi sovuqning shashtini-ey, yuzlarni yorib yuboray derdi-ya...

– O'sha kuni sen Suvonqulni kuzatib qaytib kelayotganingda, qayta-qayta orqangga qarab, qattiq yig'lading, To'lg'anoy.

– Ha, ona-Yerim, o'sha kundan boshlab raisimiz Usenboy aytgandek, belni mahkam bog'lab otga minib brigadirlik ishiga kirishdim. Endigi brigadirning ham ishi oson emas, lekin u kezlarda tamomila turgan-bitgani azob edi. Ishga yaroqli erkaklardan hech kim yo'q, hammasi urushga ketgan, qolganlari qiz-juvonlar, yosh bolalar, qari kishilar. Topgan-tutganimizni frontga yuborib turdik. Aravachalarning g'ildiragi yo'q, xomut-bo'yinturuqlar ishdan chiqqan, ustaxonada ko'mir o'rniga soy bo'yidagi o'tinlarni yoqib, bosqonni bir amallab ishlatib turdik. Elning turmushi kundan-kunga og'irlashib borardi. Shunday bo'lsa ham, kolxozda ishni to'xtatmay, tebratib turishning payida bo'ldik. Hozir o'ylasam, birovga yaxshi, birovga yomon gapirib, kolxoz deb yurib, ko'p ishlar boshdan o'tgan ekan, biroq el uchun, uning ozib-to'zsa ham el bo'lib tura berganligiga joningni sadaqa qilsang ham arziydi. O'shandagi ayollar – hozir kampir, yosh bolalar – besh-oltitaning otasi, u kunlarni unutib ham yuborishgandir, biroq, men ularni ko'rgan sayin, ko'z oldimda o'lmas-o'chmasdek ularning o'shandagi hayoti gavdalanadi, och-yalang'och yurib kolxozda ishlaganlari, orzu hayoli – borlig'i toshga tamg'a bosgandek esimda. Men o'zim ham qanday ahvolda edim, shunday bo'lsa ham, yiqilib-surilib, brigadir bo'lib yurganimga hech qachon o'ksinmayman. Tong – azonda kolxozning saroyiga yetib borib har birini ishga chaqirib, shu bilan kechgacha otdan tushmay el yotguncha idorada kundalik majlisda o'tirib, ko'pchilikning ishi bilan alqasib yurgan ekanman. Mayli, ba'zan joni achiganidan ba'zi birovlar gapimga quloq solmay, meni so'kkan kunlari ham bo'ldi, bunday paytda Aliman bilan Jaynoq, o'z bolalarim emasmi, ularga tinim bermay kunu tun ishga hayday berdim. Shunday qilganimga ham koyinmayman, bo'lmasa ne bo'lmag'ur o'y-xayollarga berilib ketardik. Bir uydan qatorasiga uch kishi urushga ketib o'tirsa, o'ylanmay bo'ladimi.

– Rost, To'lg'anoy. Sen o'shanda men bilan so'zlashishdan qochayotgandek, doim chopib, allaqaarlarda shoshilib, halloslab yurarding.

– Shunday qilmaslikka ilojim bormidi, sirdoshim ona-Yer. Frontga ketdim degani bo'yicha bir yarim oy chamasi Qosimdan xabar kelmay turdi. Aravasi bilan stantsiyaga qatnab, Jaynoq sayog'im uyda yo'q bo'lsa, Aliman ikkimiz harna bo'lsa ichimizda saqlab, Qosim haqida gaplashishdan qo'rqqandek, ko'zimiz bir-biriga tushganda, boshqa bir bo'lar-bo'lmas tirikchilik haqida gap ochib, yosh boladek bir birimizdan so'rashga oshiqamiz.

Qishning o'rtalarida, ayozli kunlarning birida ustaxonada otlarni taqalatib yurardim, sizga shoshilinch telegramma kelibdi, deb, rais allaqanday qog'ozni olib chopib keldi. «Qo'y, voy bu nima?»–deb yuboribman. «Voy, To'lg'an yanga-ey, qo'rqmang, yomonlikning beti qursin, bu

telegramma Maysalbekdan ekan, Novosibirskdan yuboribdi beriroq keling!– dedi Usenboy.– Hozir darrov stantsiyaga jo‘nang, o‘g‘lingiz shu ikki kunning ichida o‘zimizning stantsiyadan o‘tar ekan, uchrashib qolay, debdi. Otlarga yem-xashak soldirib, aravani tayinlatib qo‘ydim. To‘lg‘anoy, yanga, kechikmay jo‘nanglar!» – deb qoldi. Suyunganimdan nima qilarimni bilmay, halloslab, ustaxonada nari-beri yugurib, undan shoshib uyga jo‘nadim. Ishning oldi-ketini surishtirmay, aytganim faqat: «Maysalbegim kutib olsin, debdi! Maysalbegim kelsin, debdi! Seni kutib olmaganda, kimni kutib olaman, aylanib ketay, o‘g‘lim, talpinib uchgan qushdek yayov yugurib borarman!»–deb, o‘zim bilan o‘zim so‘zlashib, qahraton ayozda halloslab, terlab pishib kelaverdim. A-a, o‘shanda men qurg‘ur, hushim o‘zimga kelib, Maysalbegim qay tarafdan o‘tar ekan, deb o‘ylamabman. Nari-beri kuymanib, Maysalbegim o‘rtoqlari bilan uyning ovqatidan totib ketsin, deb, bo‘g‘irsoq, yupqa, go‘sht pishirib, o‘sha kuniyoq Aliman ikkimiz aravaga tushib jo‘nab qoldik. Avval Jaynoq bilan borsammikin, deb o‘ylanib turdim. Shunday desam, Jaynoqning o‘zi: «Qo‘y, ona, Aliman borsin, men uyda qolayin. Menga qaraganda Alimanning borishi zarur»–dedi. Juda to‘g‘ri ish qilgan ekan kenja bolam. Ish bo‘lsa ham, Jaynog‘im har narsaga farosati yetadigan bola. Yangasining qanday dimiqib, g‘am chekib yurganini sezib yurgan ekan, Alimanni pichanda ishlab yurgan yeridan o‘zi chopib borib, chaqirib keldi. Ko‘pdan beri kelinimning bunday xursand bo‘lganini ko‘rganim yo‘q edi. Xuddi yosh boladek suyunib, mendan beshbattar talpinib: «Bo‘ling, ena, kechikib qolmaylik!»–deb o‘pkasini bosolmay qolibdi. Yo‘lga chiqqanda ham shunday edi: aravani tezlatib haydab, gohi tizgin, gohi qamchini aravakash boladan tortib olib, o‘zi shoshilib haydardi.

Yo‘l bo‘yi bir tekisda zahar sochib, laylakqor yog‘ib turdi. O‘sha qor oppoq bo‘lib, Alimanning ro‘moliga, manglay sochiga, yoqasiga qo‘nib, uning miltillagan qop-qora ko‘zlarini, nur tomib turgan qip-qizil yuzini yanada go‘zal ko‘rsatib, husniga husn qo‘shayotgandek edi. Buning ustiga, bora-borguncha birpas jag‘i tingani yo‘q kelinimning. Birinchi bor to‘yga borayotgan boladek, u-bu haqda erkalaniib gapirib: «Muallim bola poezddan tushganda, siz indamay turing, ena. Meni tanirmikin?–derdi. So‘ng yana bir oz turib:– Yo‘q, ena, men orqasidan borib, muallim bolaning ko‘zini yumib olsam, nima qilar ekan, oy, bu kim o‘zi deb, cho‘chib ketarmikin?»–deb kulib borardi. Oh, Alimanim-ey, oh, kelinim-ey, senchalik kuyovini sevgan ayol bo‘lganmikin? Meni bilmaydi deb kelayotib, o‘zginang oxiri siringni ochib qo‘ymadingmi. Boyagidek hazillashib kelayotib, bir vaqt g‘amli qiyofada o‘zicha gapirib yubordi: «Muallim bola Qosimga juda o‘xshaydi-ya?»–dedi-yu, indamay qoldi. Bir ozdan so‘ng xafaqonligi yana tarqadi. «Hayda otlarni, hayda tezroq!»–deb shoshirardi.

Shunday qilib, stantsiyaga kun botarda yetib bordik. Stantsiya joylashgan dara shamolning uyasi ekan, qor uchqunlari izg‘ib yuribdi. Maysalbek hozir kelib qoladigandek, aravadan tushgan zahoti, Aliman ikkalamiz shiddat bilan temir yo‘lning bo‘yiga yetib bordik-da, u yoq-bu yoqni qarab, nima qilarimizni bilmay mustar bo‘lib qoldik. Ertalabdan beri urinib qizigan tanimiz soviy boshladi. Taram-taram temir yo‘llar orasidan u yoq-bu yoqqa pishqirib qatnab yurgan parovoz goh muzlab yotgan vagonlarni taqir-tuqur qo‘zg‘atib qo‘yar, sim yog‘ochlar esa shamolda hushtak chalib yotardi.

Bir-ikkida poezd kutmagan odam qursin. Qachon keladi, qaysi tomondan keladi – bilolmay turaveribmiz. Ko‘p vaqt o‘tmay olisidan poezdning qichqirib, shaqillab kelayotgani quloqqa chalingan edi: «Ana, kelayapti!» dedi Aliman. Oyoq-qo‘lim titrab, yuragim halqumimga tiqildi. Poezd tobora yaqinlashib kelaverdi, shoshganimdan: «Ma, xurjunni sen ushlab turchi!»–dedim. Bug‘ chiqarib parovoz bir oz o‘tdida, vagonlar to‘xtadi. Vagonlar yo‘lovchilarga liq to‘la ekan, xotin-bolalar ham bor, ko‘pi soldatlar. Ularning kim ekanini, qaerga borayotganini Xudo biladi, lekin Maysalbek ko‘rinmaydi. Poezd yoniga yugurib, eshiklardan bosh chiqarib turgan kishilardan: «Suvonqulov Maysalbek bormi? Aytinglar-chi, aylanaylar, Suvonqulov Maysalbek bormi?»–desak, bir xillar bilmaymiz deyishsa, bir xillari indamaydi, bir xillari kulib ham qo‘yadi. Oradan hech vaqt o‘tmay poezd o‘rnidan qo‘zg‘alib, yurib ketdi. Bizning stantsiyada bor-yo‘g‘i uch minut to‘xtar ekan. Tarvuzimiz qo‘ltig‘imizdan tushgandek turib qoldik. Poezd yo‘lga tushganda uni kuzatib turgan o‘rta yoshlardagi qora to‘nli, cho‘loq temiryo‘lchi o‘ris kishi bizni ko‘rib, sizlar kimni kutib turibsizlar, deb

so‘rab qoldi. Unga uzoqdan kelganimizni tushuntirib, Maysalbekning yuborgan qog‘ozini ko‘rsatdik. Shunda u ko‘zoynagini taqib, o‘qib chiqdi-da, sizning o‘g‘lingiz askar esheloni bilan kelayotgan ekan. Uning qaysi eshelon ekani, qaysi vaqtda o‘tishi noma‘lum. Kechikmasa bugun-erta yetib kelishi kerak. U, balki, o‘tib ham ketgandir, kuniga qancha eshelonlar o‘tadi, gohida to‘xtamay ham ketadi, qaysinisi ekanini kim bilsin, degandek dargumon gapirdi. Bizning bo‘zarib ketgan rangimizni ko‘rib, temiryo‘lchi achindi shekilli: «Eh, urush, urush! Barchani qaqshatding-ku,— deb boshini chayqadi-da,— sizlar endi sovuqda turmay, mana bu yoqqa kirib o‘tiringlar, poezd kelar oldidan chiqib kutib olasizlar»—dedi.

Stantsiyaning yolg‘iz xonasida quruq o‘rindiqlarda cho‘zilib yotgan o‘ntacha kishi bor ekan. Urushning dastlabki kunidanoq har qaysisi o‘z yeridan bosh olib chiqib, yo‘l azobini tortgan yo‘lovchilar bu yerda o‘z uyidagidek joylashib, uxlagani uxlab, gaplashgani gaplashib, bir xillari temir krujkalarda xo‘rillatib choy ichib, gitara chalib, ichida xirgoyi qilayapti. Aliman ikkovimiz ham narigi chetga borib o‘tirdik. Shishasi singan yolg‘iz chiroq arang lipillab yonib, xonani g‘ira-shira yoritib turibdi. Bir mahal poezdning yaqinlab kelayotgani eshilib qoldi, biz tashqariga otilib chiqdik. Zulmat ichida jin o‘ynagandek, shamol yengu etakdan tortqilab, parovozning issiq bug‘i betga urib, bir oz o‘tdi-da, yuk tashiydigan poezd sekin kelib to‘xtadi. Unda soldatlar ko‘rinmasa ham, Aliman ikkalamiz: «Maysalbek! Maysalbek bormi?»—deb vagonlardan vagonlarga yugurdik. Undan darak yo‘q. Xonaga qaytib kelganimizda, odamlarning bari uyquga ketgan edi. «Ena, charchadingiz-a, yotib dam olib turing-chi, men o‘zim xabardor bo‘lib turaman»—dedi Aliman. Kelinimning yelkasiga boshimni qo‘yib, qiyshaydim. Biroq, qani uyqu kelsa, uxlab bo‘larmidi. Qulog‘im, yuragim, aqlim bilan poezdning uzoqdan kelayotganini yerning bilinar-bilinmas larzasidan ham sezib yotdim. Poezd qaysi tarafdin kelmasin, qulog‘imizga chalingan zahoti, yetolmay qolmaylik, deb xurjunni ko‘targancha yugurib, qarshisiga chiqamiz. Qancha eshelonlar o‘tdi, lekin birontasida ham Maysalbekni uchratolmadik. Yarim kechaga yaqin yer larzaga kelib, eshikka yugurib chiqqan edik, daraning narigi yog‘idan ham, berigi yog‘idan ham parovozning qichqirig‘i eshilib, ikki poezd ikki yoqdan kelayotgan ekan. Shunday ko‘z tikib o‘tirganimizga yarasha qani kutganimizdek bo‘lib chiqsa, anlanay! Shoshganimiz shunchalikki, qaysi tomonga yurishimizni bilmay halloslab, ikki yo‘lning o‘rtasiga tushib qolgan ekanmiz, qarama-qarshi qichqirib kelgan poezdlar, quloqni bitirib, kelgan bo‘yicha to‘xtamay taraq-turuqlab o‘tganda, shamol uyilgan qorlarni vagonlarning ostiga uchirib ketgudek bo‘lib har tomondan urildi. «Ena!»—deb baqirgan Aliman meni quchoqlaganicha fonusning tagida ushlab turardi. O‘sha shaq-shuq quyun ichida yarq-yurq etgan vagonlarning deraza-eshiklariga tikilib, Maysalbegim shunda o‘tib ketmadimi, degan o‘y butkul vujudimni titratib, esimdan og‘dirardi. O‘shanda g‘ildiraklar ostidagi qo‘sh izlar mening zirqiragan yuragimdek, zing-zing etib turardi. Aytchi, yana, dunyo tayanchi Yer, qaysi zamonda, qaysi ona o‘shandek o‘z bolasini bir ko‘rishga zor bo‘lib, ko‘zidan qonli yosh to‘kib, yig‘isi tosh yorib, yo‘l poylagan ekan?

– Aytolmayman, To‘lg‘anoy. Sening zamoningdagidek urush olamda bo‘lgani yo‘q.

– Bo‘lmasa, o‘shandek yo‘l poylagan onaning eng so‘nggisi men bo‘layin! Ilohim, meningdek temir yo‘l quchoqlab, zor qaqshagan banda bo‘lmasin!

– To‘lg‘anoy, o‘g‘ling bilan ko‘risholmay kelganingni, sen berigi katta yo‘lga qayrila berganingda bilgan edim. Rangging shunchalik o‘zgarib, ko‘zlaring kirtayib, kasaldan turgandek bo‘lib qolganding.

– Shundan ko‘ra bir oy es-hushsiz to‘shakda yotsam rozi edim. Tong otguncha kelinim ikkovimiz bir dam tinim bilmay, temir yo‘lning bo‘yida u yoqdan-bu yoqqa yugurib yurdik. Tongga yaqin bo‘ron bosildi. O‘shanda kun botar tarafdin vagonlari tilkalanib kuyib ketgan bir eshelon keldi. Yopiray, tilkalanagan eshelon asta sudralib kelganda, dara sukunatda edi. Oz-moz uchqunlab turgan qorni hisobga olmasa, stantsiyada g‘imirlagan jon, churq etgan tovush yo‘q edi. Bu sudralgan eshelonlarning birontasida ham odam yo‘q ekan. Dab-dalasi chiqqan vagonlar tirkalishib, xarobazor gumbazlar orasidagidek, unsiz huvillab yotgan go‘riston sukunati hukm surar, burqsigan tutun, kuygan temir,

yongan qarag'ay hidi anqib turardi. Kuni kecha tanishgan qora to'nli cho'loq o'ris kishi fonusini ko'tarib, yonginamizga kelgan edi, Aliman undan: «Bu eshelonga nima bo'lgan?»—deb astagina so'radi. «Bombalar pachaqlab ketgan»—dedi u ham sekingina. «Endi bu vagonlarni qaerga olib ketishyapti?» – «Ta'mirlashga»— dedi temiryo'lchi. Ularning so'zini tinglab, bu eshelonda kimlar yurib, qaerda bomba ostida qolgan, ur-yiqit, baqiriq-chaqiriqning ichida kimlar oyoq-qo'lidan ajrab, kimlar jon berib, hayot bilan vidolashdi ekan, urushning shamoli shu bo'lsa, o'zi-chi, o'zi qanaqa mudhish narsa, deb xayolimdan o'tkazdim. Urushdan qaytgan eshelon stantsiyada ancha turgandan keyin, sekin sudralib, yana allaqayoqqa yugurib ketdi. Yuragim hovliqib, butun vujudim titrab ketdi. Endi Maysalbegim hali pachaqlangan eshelon kelgan tomonga, qon maydoniga yo'l oladi-da.

Qosim nima bo'ldi ekan? Suvonqul ham Ryazan shahriga yaqin yerda mashq qilyapmiz, deb yozibdi. U yer frontdan uncha uzoq emasga o'xshaydi...

Quyosh chiqib, tush ham bo'ldi, umidimiz uzildi. Maysalbek biz kelgungacha o'tib ketgan ekanda, bo'lmasa stantsiyaga kelgan har bir eshelonni qo'ymay qarab chiqdik-ku. Endi nima qilamiz? Maysalbek bilan yuz ko'rishmay qolganimizmi bu? Aravadagi otlarga saqlab qo'yilgan yem-xashak ham tugab qolyapti, deb har qaysisini bir o'ylab, ovulga qaytib ketishga ko'nglimiz bo'lmay, Aliman ikkovimiz temiryo'lchilarga yordamlashib, temir yo'llarning orasiga uyilgan qorlarni tozalashdik. Shunday qilmasak, vaqt o'tadigandek emas. Sovuq kechagidan bo'sh kelmay, yomg'ir aralash shamol bo'lib turdi. Bir vaqt havo ochildi, bulutlarni yorib quyosh chiqdi. «Oh, Xudoyim-ey, shu quyoshdek bo'lib o'g'lim yarq etib ko'zga ko'rinib qolsa-ya!.. Xudoyim, o'zing yetkazgin bolamni!» – deb yolvorardim. Shu orada kun chiqar tomondan parovozning haybatli ovozi eshitilib, staniiyaga yaqinlashayotgan eshelon ko'rindi. «Ena, shu emasmikin? Xudo xohlasa shu!»— dedi Aliman, xuddi bilgandek xurjuni yelkasiga solib, o'shanda bilib turgandek, nima uchundir bo'zarib, yuzidan qoni qochdi. Mening ham nafasim qisilib, yuragimga vahima tushdi. Bir-biriga tutashgan ikki parovoz yaqinlab, tutun, bug', qora cho'yan, qizil temir g'ildirak gurkirab, shaqillab o'taverdi, birma-bir ochiq vagonlarga yuklangan zambarak, tanklar yonida miltiqli kishilar ko'zga chalinib turardi. Vagonlarning eshigiga to'rejagan soldatlarning o'yin-kulgisidan ularning so'zlarini anglab bo'lmasdi. Vagonlar ko'z ilg'amay zing'illab o'ta boshladi. Qo'liga bayroqcha ushlagan qandaydir bir temiryo'lchi yugurib kelib «To'xtamaydi, to'xtamaydi!»—deb, qo'lini siltab, bizning ko'kragimizdan itarib temir yo'ldan chetlatayotgan edi, shu mahal yonginamizdan: «Ona! Aliman!» degan qichqiriq eshitildi.

Maysalbek! U ham, aylanib, qoqinib ketayin bolam-ey, bir qo'li bilan vagonning tutquchini ushlab, bo'ynini orqaga tashlab, quloqchinini silkib, xayrlashib borayotgan ekan. «Maysalbek!»—deb qichqirganimni bilaman. O'sha ko'zga tashlangan paytda, Maysalbekning qaddi-qomati aniq ko'rindi: shinelining etaklarini shamol tortqilab, yuzida, ko'zida o'kinch ham, sevinch ham, uchrashuv ham, xayrlashuv ham bor! Quturib esgan shamol uning ovozini olib qochdi, Maysalbekning o'sha turishidan ko'z uzmay, u uzoqlashgan sayin poezd bilan birga yurib, eshelonning eng oxirgi vagoni yonimdan o'tganda, orqasidan yana chopib, yuz tuban yiqildim. Oh, o'shanda bo'zlab, qaqqash yig'laganim-ey! O'q yog'ib turgan maydonga ketib borayotgan o'g'limning o'rniga, temir yo'lni quchoqlab, vidolashib yotdim. G'ildiraklarning relsga taq-tuq urilishi ham tobora uzoqlashib borardi.

Hozir ham, gohida o'sha eshelon qulog'imni tindirib, bir-biriga tutashgan ikki parovoz olib uchgan vagonlar miyamni qoq yorib o'tayotgandek bo'ladi.

O'shanda orqamdan xo'rsinib yig'layotgan Aliman yetib kelib, uning ketidan yana bir temiryo'lchi o'ris ayol kelib yotgan yerimdan quchoqlab turgizishib, temir yo'ldan chetga olib o'tishdi. Aliman meni qo'ltiqlab kelayotib, o'shanda, qo'limga askar quloqchinini tutqazdi: «Mang, ena, muallim bola tashlab ketdi»—dedi u. Maysalbegim menga tashlab ketgan ekan.

– To'g'ri aytasan, To'lg'anoy, aravada kelayotib, qalpoqni ko'ksingga bosib kelmaganmiding.

– Ha, o'sha quloqchin hozir ham uyda ilig'li turibdi. Peshonasida qizil yulduzi bor, bo'z matodan tikilgan soldatcha quloqchin. Ba'zan qo'limga olib hidlayman, undan hali ham o'g'limning isi kelib turgandek...

IV

– To‘lg‘anoy, boyaqish To‘lg‘anoyim, sumbul sochlaringga kumush qirov tushirib ketgan o‘sha kunlar emasmi? Essizgina o‘rim-o‘rim sochlar! Sen bu yerga kelganda har gal ham boshqacha qiyofada kelarding. Dam-badam yuqing og‘irlashgandek, hamma qiyinchiliklarga bardosh berib, dardingni ichga yutib jimgina kelib, jimgina ketsang ham boshingga qanday qiyin, og‘ir kunlar tushganidan to‘la ogoh edim.

– Ha, ona-Yerim, nima ham der edim. Yolg‘iz mengina bo‘lsam edi – urushning kasri tegmagan bitta ham oila, bironta ham odam qolmagan edi-ku. Boshqasi u yoqda tursin, dunyoning o‘ng-terisi bilan ishi bo‘lmagan endigina tili chiqqan mushtdek bolalar ham, og‘zidan ona suti ketmagan go‘daklar ham, bir ashula aytib berchi, desang, yurak bag‘ringni yorib:

«Oq ko‘ylagim etagi
Hilpir-hilpir etarmi,
Askarga ketgan otamning,
Bir xabari kelarmi?» –

deb qaqshab tursa, kimning ichi achimaydi, bostirib kirgan dushmanga: «Hap senimi!»–deb kim g‘azablanmaydi. Mudhish xabar – qora xat kelganda, askarga ketgan kishilardan ajralib, har kuni ovulning ikki-uch yeridan dilingni ezib yuboradigan yig‘i-sig‘i ovozlari chiqib tursa, kishining qoni qaynab, urush o‘tining yolqini yurak-bag‘ringni o‘rtayotganini o‘shanda bilar ekansan! Xuddi o‘sha kezlarda brigadirlik qilib, elning achchiq-chuchugini birga totib, ko‘pchilikni eplab, bosh-ko‘z bo‘lib yurganimdan hozir ham faxrlanaman, hozir ham uni zavq bilan, minnatdorchilik bilan eslayman. U bo‘lmaganda balki, men allaqachon mayishib, allaqachon mudrab, allaqachon urush to‘polonlari ichida oyoq osti bo‘lib ketar edim. Qilichini yalang‘ochlab kelgan yovga qarshi zarba berishning yagona yo‘li kurashda, mehnatda emasmi. Mana, qadrdon dalam, ish orasida chopa kelib, yana un chiqarmasdan ot jilovini qayta burib, indamasdan chopib ketishimning boisi ham shunda. Qosimdan xat kelgani esingdami, mehribonim?

– Bo‘lmasamchi, To‘lg‘anoy. Sen narigi yoqdagi ko‘chadan chiqaverishingda, baland-pastliklarga qaramay, otning boshini qo‘yib chopib kelayotganingdayoq bilgan edim. Sen o‘shanda adirga go‘ng sochib yurgan kelining bilan kichik o‘g‘ling oldiga suyunchi olgani kelgan eding, To‘lg‘anoy!

– Suyunchi olmay bo‘ladimi? Birdaniga ikki oy dom-daraksnz ketgan Qosimimdan sog‘-salomatman degan xabar kelsa-yu, men suyunmay, kim suyunsin! Moskva yonidagn keskin janglarga ikki bor kirib, ikkalasidan ham sog‘-salomat chiqdim, nemislarniig shashti qaytib to‘xtab qoldi, bizning polkimiz hozir dam olyapti, degandi. Alimanning o‘shandagi quvongani-ey!.. Aravadan irg‘ib tushib, Jaynoqdan oldin «Enajon, og‘zingizga moy, qoqinib ketay, enajon!»–deb, yetib keldi-yu, xat ushlagan qo‘llari qaltirab, hech narsa o‘qiy olmay: «Omon! Omon-eson!»–deyaverdi. Yonverida go‘ng sochib yurgan juvonlar yugurib kelishib, «Qani, o‘qichi, Aliman, kuyoving nima depti?»–deyishsa, «Hozir, aylanaylar, hozir!»– dedi-yu, o‘qiy olmadi. «Menga berchi, yanga. Odamlarga o‘qib berayin»– deb Jaynoq xatni oldi-yu, baland ovoz bilan o‘qiy boshladi. O‘shanda Aliman nima uchundir yerga o‘tirib qolib, qizigan peshonasiga changallaganicha qor bosdi. Xat o‘qilib bo‘lgach, u bir oz o‘ylanib turdi-da, betidagi erigan qorni ham surtib olmay, shu bo‘nicha yig‘lashini ham, kulishini ham bilmay, xuddi tush ko‘rgan yosh boladek jilmayib: «Yuringlar, endi ishlaylik!»–dedi. So‘ng o‘zi atrofga bamaylixtir nazar tashlaganicha odimlab ketdi. Nimalarni o‘ylaganini kim bilsin, menimcha yozda, shu dalada Qosimga suv tashib yurgan kezlarni esladimi? Balki, uni askarga ketayotganda kombayn bilan xayrlashgani ko‘z oldiga kelgandir. Tavba, kelinim sir saqlab yursa ham, barisi yuziga chiqar edi. Axir, shunday odamlar ham bo‘ladi-ku. Shu daqiqa Alimanning ko‘zlari – ham sevinib, ham mung‘ayib,

allaqanday ajoyib, go'zal ko'rinishlarni eslagandek kulimsirab, erkalab katta yo'lda yomg'irdek to'kilgan saman yo'rg'aning olislab borayotgan changni kuzatayotgandek mo'ltillab yosh olib, qisqasi, kelinim o'y-xayollar seliga cho'mgandek edi. Hazilkash Jaynoq tushmagur unn qo'yarda-qo'ymay yengidan tortib: «Ey yanga, es-hushingizni yo'qotganga o'xshaysiz. Shunchalik holingiz bor ekan, nima qilardiniz xatga qo'l cho'zib... Xatni o'qiy olmay, elu yurtga kulgi bo'ldi, deb Qosim og'amga yozib yuboray. Xotiningizni yana maktabga bermoqchimiz deyin!»—dedi. Aliman uni hazillashib mushtlab, bir birovlarini quvlashib ketgandan keyin, men ham beixtiyor kula boshladim. «Mayli,— dedim o'shanda o'zimcha ich-ichimdan faxrlanib.— Yovni yov bosadi! Qosimning jangga kirib ko'p qatori nemis bilan olishib chiqqani rost ekan. Mening bolalarimdek yigitlar elni qo'riqlamay, kim qo'riqlasin. Faqat omon bo'lib, dushmani yengib, zafar bilan qaytib kelsa bo'lgani, boshqa hammasiga chidash mumkin, mayli, it azobini tortsak ham, ertaroq yengsak bo'lgani! Xudoyim, ertaroq yengsak ekan!»—deb tilak tilardim. Bu faqat mening istagim bo'lmay, ko'pning tilagi, ulug' tilak bo'lgani uchun ham, hammasiga ko'nar ekansan.

Uyda yolg'iz qolgan kenjam, Jaynog'im, o'n sakkizga yetar-etmas askarga ketganda: «Mayli, boshga tushganni ko'z ko'rar!»—deb o'zimni o'zim yupatdim. Qishning oxirlariga borib Jaynoqni o'z tengqurlari qatori harbiy komissariatga chaqira boshlaganda, ularni shunchaki bir askar sifatida mashq qildirib yursa kerak, deb o'ylardim. Uni askarga oladi degan xayol ham ko'nglimdan o'tmagan edi. Ikki marta tumanga borib, o'n kun chamasi o'ynab keldi, keyingi borishda esa oradan bir kun o'tib, ertasiyayoq Jaynoq uyga qaytib keldi. «Nima, senga javob berishdimi, tezda qaytib kelib qolding?»—deb so'rasam: «Yo'q, ona, ertaga yana tumanga qaytib ketaman. Harbiy komissariat bir kun uyda bo'lishga ruxsat berdi»—dedi. Men bo'lsam o'shanda ham payqamabman. Uzoq safarga otlanayotgandek Jaynoq o'sha kuni juda ko'p ishlarni bitirib qo'ydi. Ishdan birrov qaytib kelsam, qo'raning ichini supurib, olam-jahon o'tinni yorib qo'yibti. Molxonani tozalab, tomning ustidagi pichanni quritib to'plab, otasi ot bog'lab yuradigan oxurning buzilgan joylarini chaplayotgan ekan. «Voy, uni nima qilasan, bolam, yozda shuvalar»—desam: «Vaqt borida bitirib qo'ygan yaxshi, ona. Keyin qo'l tegmaydi»—dedi. So'ng bilsam, u bekorga unnab yurmagan ekan. Jaynog'im o'z ixtiyori bilan komsomol chaqirig'iga javoban urushga jo'nab ketdi. Buni biz Jaynoq jo'nab ketgandan keyin bildik, stantsiyadan aravakash, ovuldoshi orqali xat yuboribdi. Aldab ketgandek, voy bechora bolam-ey, to'g'risini aytib xayrlashib ketsang, yig'lab-siqtasam ham tushunar edim-ku.

Aliman ikkalamizga yozgan xatida, xayrlashmay ketganim uchun meni kechiringlar, sizlarni birato'la bilishsin, dedim, askarga o'z ixtiyorim bilan ketishni lozim topdim deb yozibdi. Mening bu ahdimga rozi bo'lmaydi, deb o'yladimi, yo aytishga og'zi bormadimi, qaydam. Bilishimcha, Jaynoq urushni sevib, qiziqib ketgani yo'q, uni yomon ko'rgani uchun, elga keltirgan ziyon-zahmatini qalbdan his qilgani uchun qo'lga qurol olib, bellashgani ketdi. Otasi, ikki akasi elu-yurt deb jang maydonida qon kechib yurganda, buning joni ulardan ham azizmidi, u ham or-nomusli yigit emasmi. Ha, Jaynoq xuddi shuning uchun, urushni yomon ko'rgani uchun ketganiga ko'zim yetib turibdi. Yolg'iz Jaynoq frontga borgani bilan dushmani qiyratib yubormaydi, biroq, bunday deyish ham to'g'ri emas; Jaynoqqa o'xshaganlar o'nlab qo'shiladi, yuzlab, minglab qo'shiladi, shunday qilib kuch to'rejaadi! Shunday qilib qo'l paydo bo'ladi, shunday qilib tog' hosil bo'ladi! Jaynog'im, kenjam, quvonchim, hazilkashim, xushchaqchaq suxsur toychog'im, bolam! Sen nima uchun aytmay ketganingni bilmadi deysanmi?

Seni bolalik qilib, urushning nima ekanini, o'limning nima ekanini tushunmay ketaverdi deb o'yladi, deysanmi? Sening xushchaqchaqligingni ko'rib, sening insoniyatga bo'lgan tog'dek mehr-muhabbatningni har kim ham tushunavermas edi. O'sha muhabbatningdan xotin-xalajning ko'rgan azobiga tik qarab tura olmading. Odamning bu dunyoda orttirgan narsasi yaxshilik ekan-da. Mana endi, urushda yurib, allaqaerda nom-nishonsiz qurbon bo'lding. Qirq to'rtinchi yilniig qaysi bir qorong'i tunida partizanalarga yordamlashish uchun samolyotdan parashyutda sakrabsanu, parashyut desantidaman, nemislarning orqa tomoniga o'tib uch bor jang qilib keldik, deb xabar qilganingcha

dom-daraksiz ketding. Dushman bilan olishib, biror yerda o‘qqa uchradimmi, yo to‘qayzorda adashib ketdingmi, yoki qo‘lga tushib qoldingmi. Haytovur, omon bo‘lganingda biror sharpang sezilardi-ku, bolam. Sen juda erta xazon bo‘lding. Jaynog‘im, kenjatoyim, yosh ketib elning esida ham uncha qolmagansan. Men seni yo‘qlaganda, bizni ayab aytmay ketganingni doim eslayman, o‘sha kezlarda stantsiyaga arava bilan qatnab yurganingda, notanish bir yosh bolaga ustingdagi to‘ningni yechib berganingni doim eslayman. Qish tushib qolgan, ayozli tunlarning birida, aravasini o‘rtoqlariga berib, Jaynoq ko‘ylakchan kirib keldi. Sovuqdan ko‘kargan yuziga qarasang, aqling qochadi, tishi tishiga tegmay, tarasha bo‘lib qolibdi. Shunday bo‘lsa ham, sir boy bermaydi. «Voy, bu nimasi, kiyiming qani, yo‘lda birov yechintirib oldimi?»—desam, bir bolaga berib keldim, dedi. Keyin o‘rtoqlari aytib berdi. Urushdan evakuatsiya bo‘lib kelgan bitta o‘ris xotin to‘rtta yosh bolasi bilan bizning stantsiyaga tushib qolgan va hammasi och-yalang‘och bo‘lib, sovuqdan titrashib o‘tirishgan ekan. Onasi bolalarni eplab-seplab ro‘mol-po‘molga o‘rab qo‘ygan bo‘lsa kerak, sakkiz-to‘qqiz yoshlardagi dastyor o‘g‘liga hech narsa yetmay, birgina juldur kamzulda tirishib o‘tirganmish. Jaynoq o‘sha bolaga ustidagi to‘nini yechib beribdi. To‘nini kiygizib qo‘ysa, etagi tovoniga shalpirab, sudralib, yenglari tizzasidan pastga tushib tursa ham, bir oz isigan bola, qayta jon kirgandek, qayta tirilgandek kulimsirab, jilmayib, huzur qilib qolibdi. Jaynoq o‘shanga xursand bo‘lib, yo‘l bo‘yi sovuqda aravalarning ortidan yugurib, navbatma-navbat o‘rtoqlarining kiyimini olib kiyib borayotgan bo‘lsa ham, haligi bolani dam-badam eslab: «Yaxshi ish bo‘ldi, bechora bola isib, o‘ziga keldi-a?»—deb kelaveribdi. To‘g‘risini, aytsam bir kishiga to‘n yechib berish bilan elning kami-ko‘sti to‘lib, butun bo‘lib qolmaydi. Biroq, haligidek birga o‘n qo‘shilib, o‘nga yuz, ming qo‘shilib, elchilik-yurtchilik, odamgarchilik, jigarbandlik degan narsalar shundan kelib chiqishiga ishonaman. Odam yaxshilikni yerdan topib olmaydi, odamdan o‘rganadi. Jaynoq berib ketgan to‘n yirtilar, butunlay yo‘q bo‘lib ketar, aytishga arzimaydigan narsa, biroq gap unda emas, shu kichkina bolaning qalbida birov qilgan yaxshilik uchqunlari saqlanib qolsa, odam bo‘lgandan keyin birovga yaxshilik qilish burch ekanini yoshligidanoq tushunib olsa, Jaynog‘imning qilgan savob ishi o‘shanda...

Eh, endi nimasini aytayin, urush kasofati qancha-qancha odamlarning yostig‘ini quritdi, Jaynog‘im omon bo‘lganda qanday odam bo‘lar edi-ya! U fe‘l-atvoringdan, qiliqlaringdan aylanay, bolam, qaydasan, qaydasan? O‘n gulingdan bir guling ochilmasdan, qaerlarga borib o‘qqa uchding ekan? Oh, dunyo, oh, jonajon Yer, bolamning diydorini bir marotaba bo‘lsa ham ko‘rsam edi!..

– To‘lg‘anoy, sabr qil, o‘zingni bosib ol. Unday qilma, o‘zingga rahm qil... Yuragingning har bir tepishini g‘animat bil. Bo‘yningdagi qarzingni unutdingmi?

– Yo‘q, sirdosh dalam, unutmayman. Unutmaganligim uchun huzuringga kelib turibmanda. Shu qarz bo‘lmaganda hanuzgacha tirik yurgan bo‘larmidim, chiqmagan jonim qiltillab, yuragim allaqachon g‘alvir bo‘lgan-ku. Esingdami, ona-Yer, o‘sha mudhish kunlar?

– Esimda, To‘lg‘anoy. Seni qo‘sh haydatib yurgan yeringdan chaqirib ketishganlaridayoq bilgan edim. Odamlarning ko‘z qarashidan, kiprik qoqishidan, pichirlashib gaplashganidan sezganman.

– Ha, boychechak ochilgan ko‘klam kunlari dalaga endigina qo‘sh chiqargan kezlilar emasmi? Kun tegmagan kamarlarda qurt-qumursqalar hali ham karaxt uxlab yotgan bo‘lsa ham, mayin shabada esib, yer selgib, kun sayin maysalar nish urib, bahor yaqinlashmoqda edi. Oh, bahorni qo‘msab, donning sepilishini orziqib kutayotgan dehqon dalam! Namiqqan yuzlaring ko‘kimtir rang olib, olamning chor atrofiga yastanib, allaqaerlaringda kumush rang taratib, to‘shakda yotgan juvondek balqib turganingdan, bepoyon dalam!

Omocho tishlari endigina yer bag‘rini tilib, nam tuproqniig iliq tafti yurakni qitiqlayotganda, traktor orqasidan bamaylixotir odimlab borarkanman, yerga: hosildor, barakali bo‘l, urushda yurganlarga quvvat bo‘l, deb, Suvonqul bilan Qosimdan ko‘pdan buyon xat-xabar uzilganini eslab, o‘zimcha o‘ylanib tursam, ovuldagi qariyalardan biri kelib qoldi. «E, oqsoqol, kelib qolibsiz, ish boshidan bir fotiha berib yuboring!»—dedim. «Dehqon – bobom, xirmon barakali bo‘lsin, huzurni el ko‘rsin!– deb, ot ustida fotiha qildi-da:

– To‘lg‘anoy, tumandan kelgan vakil, brigadir kelsin, deb chaqiryapti, yurgin»–dedi. Qo‘shnilarga ishni tayinlab, ovulga yo‘l oldim. Uyimda hech nima yo‘q, tumandan kuniga kattalar kelishadi, ayniqsa yer haydash boshlanganda yanada ko‘proq kelishgan. Qariya bilan asta-sekin uni-buni gapirishib kelar ekanmiz, u kishi gap orasida so‘z qistirib: «Rahmat senga, To‘lg‘anoy! Shunday mushkul kunlarda elga bosh bo‘lib yuribsan, dadil bo‘lib ishlayver. Senga ham oson emas, odamning boshiga nimalar tushmaydi, nimalar o‘tmaydi, degandek bunday og‘ir kunlarda bir-birimizni qo‘llashimiz, madadkor bo‘lishimiz darkor, yo‘q bir-birimizga madormiz, elmiz. El bilan ko‘targan yuk yerda qolmaydi»–deb qo‘yadi.

Ovulga kiraverib, ko‘cha bo‘ylab kelayotganimizda uyimiz yonida g‘ala-g‘ovur to‘rejaib turgan xalqni ko‘rib ham hech narsani sezmayman. Qariya menga yalt etib qaradi-yu, cho‘chigandek: «Otdan tush, To‘lg‘anoy»–dedi. Men hayratlanib qarab turgan bo‘lsam kerak, u kishi otidan tusha solib, mening qo‘ltig‘imdan oldi: «Tush, To‘lg‘anoy, tushishing kerak!»–deb takrorladi. Tilim kalimaga kelmay, butun vujudim junjikib, otdan tushdim. Bir vaqt qaragam, narigi yoqdan Alimanni ergashtirib, uch-to‘rt ayol kelayotgan edi, Aliman o‘sha kuni ariq olishda ishlayotgan edi. Uning ko‘tarib kelayotgan ketmonini bir ayol yelkasidan shartta oldi. Shundagina hammasini tushundim: «Bu nima qilganlaring, voy Xudo, sho‘rim qursin!»–deb ko‘chani to‘ldirib baqirdim. Shu mahal Oysha qo‘shnimning uyidan ayollar chiqqan solib, qo‘llarimni mahkam ushlashdi: «Bardam bo‘l, To‘lg‘anoy... Suvonqul bilan Qosimdan judo bo‘ldik!»–deganda:

«Ena, enajonim-ey!»–deb chinqirgan Alimanning tovushi chiqqach, turgan odamlarning hammasi: «Jigarim-ey! Jigarim-ey!»–deb o‘kirib yig‘layverishdi...

Oh, la‘nati urush, maqsading shumidi? Oh, qora kun ko‘rgilik shumidi? Mengina emas, ko‘cha-ko‘y, uylar, dov-daraxtlar chayqalib egilar, yer-ko‘kni buzgan yig‘i tovushlaridan qulog‘im tinib, garang odamdek hech narsani eshitmay, allaqanday bir mudhish jimlik ichida, go‘yo tushdagidek, go‘yo kishilarning yuzini bulut qoplab olgandek ko‘zga chalinib yo o‘lik, yo tirik ekanligimni sezmay, orqamga qayrilgan qo‘llarimni bo‘shatib olishga harakat qilardim. Yonimda kim borligi, eshik yonida dod-voy solayotgan odamlar kimlar ekani bilan ishim yo‘q, mening birgina aniq ko‘rib turganim – Aliman. Yuzini, ko‘ylagini yulib, sochlari to‘zg‘igan kelinim ham nimalarnidir zor qaqshab, chinqirib, ikki yoqdan osilganlarga, bo‘yin bermay, u ham men tomon talpinardi. Alimanga tezroq yeta qolsam degan xayol bilan men ham unga intilaverdim, biroq xuddi qirq kunlik olis yo‘ldan kelayotgandek bir-birimizga yetolmay, qo‘shilguncha anchagina vaqt o‘tdi. O‘rtaga uzoq yo‘l tushgandek, bir vaqt Aliman yetib keldi. Bitgan qulog‘im o‘shandagina ochildi. Ikki qo‘lini yozib: «Boshimizga qorong‘i kun tushdi, ena, ayrildik, yesirmiz, yesirmiz! Oy-kunimiz so‘ndi, birdek yesirmiz!»–deb, Aliman faryod chekib, quchog‘imga o‘zini otdi. Ha, o‘sha paytda ikki yesir qo‘shilib, bir-birimizga yongan ko‘kragimizni bosib, zor qaqshab yig‘lardik...

Ajoyib azamatlar, tog‘ nurasa bo‘lmasmidi, ko‘l qurisa bo‘lmasmidi! Suvonqul bilan Qosimim, ota-bola ikkovi ham qanday dehqon edi-ya! Dunyoning tayanchi shunga o‘xshash zahmatkashlar emasmi: elni to‘yg‘azganlar ham o‘shalar, yov kelganda qo‘lga qurol olib, mamlakatni qo‘riqlab, qon to‘kkanlar ham o‘shalar. Agar urush bo‘lmaganda, Suvonqul bilan Qosimim qancha odamlarga rizq-ro‘z ulashib, mushkulini oson qilib, ekin ekib, qancha xirmon ko‘tarib, qancha ishni bajargan bo‘lardi. O‘zlari ham el mehnatidan huzur-halovat ko‘rib, odamning qancha rohatiga sherik bo‘lishar edi.

O‘ylab qarasang, qiziq, aylanayin, ona-Yer, urush boshlanar ekanu, u urushda odamzodning eng asl, hunari bor azamatlari o‘z ishini tashlab, birining qonini biri to‘kib, birini biri o‘ldirishga safarbar bo‘lishar ekan. Men bunga ko‘nikmayman va umrbod ko‘nikolmayman. Tabiat qo‘ynidagi eng oliy mavjudotlarning eng buyugi – odamzod, dunyoni o‘ziga bo‘ysundirgan kim, odamzodmi, shunday ekan, bir-biriga bunchalik ziyon keltirmay, tinch-totuv yasholmaydimi? Sirdosh dalam, javob ber, ayt javobingni...

– Qiyin savol berding-ku, To‘lg‘anoy. Men bilganimdan buyon, odam odam bo‘lib yaratilgandan buyon urushgani urushgan. Ba‘zan urushda mutlaqo qirilib nom-nishonsiz ketgan ellar ham bo‘lgan,

kuli ko‘kka sovurilib, tirik jon qolmay xonavayron bo‘lgan shaharlar ham bo‘lgan. Necha asrlar odamzod iziga zor bo‘lib, bo‘m-bo‘sh yotgan vaqtlarim ham bo‘lgan. Har gal urush chiqqanda, gap uqqanlarga, urushmanglar, qon to‘kkuncha aql ishlatiqlar, deb aytaman. Hozir ham aytadigan so‘zim shu: «Ey, odamlar, dunyoning to‘rt burchida yashayotgan odamlar, sizga nima kerak – Yermi? Mana men – Yerman, men barcha odam bolasiga yetarliman, menga talashishlaringning keragi yo‘q, menga inoqlik kerak! Mehnat kerak! Shudgorga bitta don tashlasalaring, yuz dona qilib beraman, xipchin sanchsalaring, chinor qilib beraman, bog‘ qilsalaring, meva tugib beraman, mol yoysalaring pichan bo‘lib beraman, uy qursalaring, devor bo‘lib beraman, urug‘-aymoqlaring ko‘paysa, hammalaringga joy bo‘lib beraman! Men tugamayman, men xasis emasman, men konman, men hammalaringizga baravar yetaman!» – deyman.

Sen endi, To‘lg‘anoy, odam bolasi tinch yashay oladimi, yo‘qmi, deysan. O‘zing o‘ylab ko‘rchi, u mendan emas, sizlardan, odam bolasining o‘zidan, sizlarning inoqliklaringizdan, xohishlaringizdan, aqli idroklaringizdan... Meni urushning zahmatini tortmaydi deysanmi, Maydonda qurbon bo‘lgan mehnatkashlarimning: sening Suvonqulingga, Qosimingga, Jaynog‘ingga o‘xshagan dehqonlarimning mehnatini sog‘inaman, ularni yo‘qlayman. Yer vaqtida haydalmay, ekin vaqtida sug‘orilmay, xirmon vaqtida ko‘tarilmay turganda, men ularni: «Kelinglar, polvonbilak dehqonlarim, kelinglar, bolalarim, tezroq turib kelinglar, quvrab ketyapman!»–deb chaqiraman. Afsuski, ketmonini ko‘tarib, Suvonqul kelsa qani, afsuski, kombaynni haydab, Qosim bug‘doy o‘rimiga kirsam qani, afsuski, xirmonga qizil alvon tortib, Jaynoq aravasini quvib kelsa qani!..

– Sen ham mendek bag‘ri qon ekansan, g‘amxo‘r dalam, sen ham mendek sog‘inar ekansan, sen ham mendek yo‘qlar ekansan. Rahmat senga, jigarbandim Yer! Bilasan-ku, yaxshi-yomon kunda birga bo‘ldik. Suvonqul bilan Qosimning azasini tutib, Aliman ikkalamiz qora kiyinib, aza ochib, yig‘imizni ham tugata olmadik. Eshitanimizdan so‘ng yetti kun o‘tib, yettisini o‘tkazganimizdan keyin, el ruxsat berdi: bir yilgacha aza tutsang ham ozlik qiladi, iloj qancha; oxiri baxayr bo‘lsin, Maysalbeging bilan Jaynog‘ing (unda Jaynoq tirik, xat uzilmay, kelib turgan payti edi) omon-eson qaytib kelishsin, yoz yorishli deganlaridek, tirikchilik qilinglar, qo‘sh haydash vaqtida birdek ishga kirishinglar, o‘lganlar uchun dushmandan o‘ch olganimiz shu bo‘lsin, deyishdi. Kelinim ikkalamiz uyda o‘tirganimiz bilan nima ham qila olardik. O‘lganlarning ketidan o‘lib ketmas ekansan, ko‘pchilikning gapiga ko‘ndik, ishga chiqdik. Ishga chiqish kuni ertalab raisimiz Usenboy allaqanday ikkita qog‘oz olib keldi, qora qog‘ozlar ekan, saqlab qo‘yinglar, dedi. Bilsak, Qosimning qora qog‘ozi yarim oy burun idoraga kelgan ekan, Moskva ostonasidagi hujumda, Orexovka degan qishloqda qazo qilibdi. Uni bildiramiz deb turganlarida, Suvonquldan ham qora xat kelib qolibdi. U esa Yelets shahrida katta hujumda qurbon bo‘libdi. Ovuldoshlarimiz ikki odamimizni bir vaqtda bildirganlarining ham boisi shunda. Undan keyingisining nimasini aytay. Brigadir ekanman, belimni mahkam bog‘lab, yana otlanib chiqdim.

– To‘lg‘anoy, sen kelganda ikkalamiz ko‘pni ko‘rgan onalar kabi o‘tdek tutaqib, jimgina ko‘rishdik, a?

– Ha, shunday qilmasak bo‘larmidi. Men yig‘i-sig‘i qilaversam, kelinim undan battar hayotdan bezib ketmasmidi? Bilib turding-ku, kuyoviga shunchalik kuygan juvonne umrimda ko‘rgan emasman. Men – ham erimdan, ham o‘g‘limdan judo bo‘lib, undan oz kuymagan edim. Shunday bo‘lsa ham mening yo‘l-yo‘rig‘im boshqa. Ozmi ko‘pmi, Suvonqul ikkalamiz ancha yil birga umr kechirib, turmushning achchiq chuchugini birga totib qoldik, bola-chaqali bo‘ldik, murodimizga yetdik. Urushning xarxashasi bo‘lmaganda, birga qarib, buyurganini yana birga ko‘rardik. Aliman bilan Qosim bo‘lsa endigina qo‘shilib, yoshlikning eng shirin paytida, sevgining eng qaynoq kezida, bolta bilan qiya chopilgandek ikkisi ikki tomonga qulab yiqilmadimi. O‘g‘lim-ku, o‘ldi, biroq Alimanning tirik yurishini demasa, tushungan kishiga u ham o‘lgan bilan barobar emasmi. Albatta, Aliman yosh edi; keyinchalik bora-bora, balki, yana o‘z tengini toparmidi... Alimanga o‘xshash beva qolgan ko‘pgina kelinlar urushdan keyin turmushga chiqib ketishdi. Ko‘pchiligi baxti ochilib, hozirgi kunda bola-chaqali ona bo‘lib qolishgan. O‘shalar to‘g‘ri qiladi. Biroq, hamma birdek emas ekanda, ba‘zi

birovlar burungisini tez unutib, jon-jarohati bitgach, tezda yangi yo‘lga tushib olishadi. Alimanning esa, sho‘ri qurib, unday bo‘lmadi. U boshiga tushgan baxtsizlikka ko‘nika olmadi, burungisini unuta olmadi. Bunda mening ham katta aybim bor. Ha, shunga qolganda bo‘shlik qildim. Bo‘shlik ham deb bo‘lmaydi, kelinimni ayab yurib, uning ichki siriga aralasha olmay qo‘yganim, nima desam ekan, bo‘shlikmi, yo undan ham yomon gunohmi?

Esingdami, ona-Yer, o‘sha bahorda shu yerda bo‘lgan ish?

– O‘sha choqda kelining mening betimga chopganini aytyapsanmi?

– Ha, o‘shani aytaman. O‘sha bahorda bahri dilingni yashnatib qiyg‘os ochilgan qizg‘aldoq ko‘pdan buyon yaydoq qolgan dalangda to katta yo‘lga qadar to‘sholib yotmovdimi. Gulning chiroylisi qizg‘aldoq emasmi, aylanay!

O‘sha kezlarda brigadamiz a‘zolari bosh ariqni kovlashayotgan edi. Men ham shu yerda qo‘shnilar yoniga borib, keyin ketmon chopayotganlar yoniga kelib, ot ustida yurardim. Odamlar kun botmasdanoq ariqni chopib bo‘lib, ovulga erta tarqalishdi. Alimanga, sen qiz-juvonlar bilan uyga ketaver, orqangdan yetib boraman, dedimu, berigi tomonga, qo‘shchilarning olachig‘iga burildim. Bir ozdan keyin otlanayin deb oyog‘imni uzangiga solayotganimda, Alimanni ko‘rib qoldim. U uyga ketmasdan shu yerda yolg‘iz qolibdi. Gul terib yurgan ekan. Gulni yaxshi ko‘rmasmidi. Ana, sho‘rlik Aliman, gul suygan, guldek bo‘lgan kelinim! Qo‘lidagi o‘ntacha qizg‘aldoqni erkalanib silar, yuziga bosib, qandaydir bir chuqur o‘yga cho‘mgandek turardi. Uni shu holatda ko‘rib, chakkamga issiq ter yugurdi. Shunda uning bir vaqtlar o‘roq o‘rib yurib, gulxayri terganligi esimga tushdi. Shunda u boshiga qizil durra o‘rab, qo‘liga oppoq gulxayri ushlab olgandi, hozir bo‘lsa boshida qora ro‘mol, qo‘lida qizil gul, farqi shundagina. Aliman o‘shanda xayolga cho‘mgan boshini yuqori ko‘tardida, anchagacha tevarak-atrofga nazar tashlab turdi, so‘ng osmonga tikilib, birdaniga, buning endi kimga qanchalik keragi bor, degandek, kechirgin, ona-Yerim, sening betimga urgandek, achchig‘i bilan qo‘lidagi gulni uloqtirdi-yu, o‘zi esa yuz tuban yiqilib yotib qoldi. Mayli, yig‘lab olsin, deb men olachiqning orqasidan panalab turdim. Shu mahal Aliman o‘rnidan yana irg‘ib turdi-da, boshi oqqan tomon, katta yo‘lni ko‘zlab otilganicha jo‘nadi. Esim chiqib, otga mina solib orqasidan tushdim. Qani endi yeta olsam. Oldimda qora ro‘molini hilpiratib, qizil gullar ustidan qochib borayotgan kelinimni ko‘rar ekanman, sarosimaga tushub: «Aliman! Aliman! Bu nima qilganing, voy o‘lay! To‘xta! To‘xtagin!»—deyaveribman. O‘sha safar yo‘rg‘a samanning orqasidan yugurgandek, Aliman katta yo‘lga yetib borib, yana qaytib, men tomonga yuzlandi. «Ena! Enajon! Menga hech nima demang! Indamang! Qo‘ying!»—deb qo‘lini yozib yugurib keldi-da, otning yolini changallab boshini mening tizzamga qo‘ydi-da, xo‘ngrab yig‘ladi. Men indamadim, nima ham der edim, yig‘isi bosilguncha qarab turdim.

Bir vaqt boshini ko‘tarib, Aliman menga qaradi. Oh, o‘shandagi ahvolini-ey, yuzidan issiq yosh oqib, ko‘zlari shishib ketgan. «Qarang, ena,— dedi u xo‘rsinib.— Quyosh shunday yarqirab tursa, dala shunday gullab tursa, musaffo osmon shunday kulib tursa, Qosim kelmaydi-a? Endi hech qachon kelmaydi-a?»

«Yo‘q, kelmaydi»—dedim men. Aliman chuqur xo‘rsinib oldi-da: «Kechiring, ena,— dedi.— Qosimning orqasidan yugurib borib, birga o‘lay degandim». Shunda men ham yig‘lab yubordim. Agar men odam bo‘lsam, uzoqni ko‘ra oladigan opa bo‘lsam, o‘shandayoq uning betiga qaramay turib: «Bu sening nima qilganing, yosh bola bo‘lib qoldingmi, bundan keyin yashashni istamaysanmi? Senga o‘xshagan qancha kelinlar beva bo‘lib qoldi. Sabr qil, asta sekin Qosimni unut, sendek juvon yerda qolarmidi. O‘z tengingni yana toparsan. Baxting ochilar. Qo‘y, bunday qilma, yomon bo‘ladi. Hayotdan bezsang, o‘zingning sho‘ring. Bardam bo‘l!»— demaymanmi, shunday qilib uni yo‘lga solmaymanmi-a? Ammo men shunday deb ayta olmagan edim, haqiqat bo‘lsa ham sovuq gap yomon ekan. Keyin ham necha marta shu so‘zni kezi kelganda, tilimning uchida tursa ham, tortinib ayta olmadim. Bunga turli sabablar bo‘ldi, mendagina emas, Alimanning o‘zidan ham o‘tdi. Qisqasi, so‘zning ham temirdek qiziq payti bo‘lar ekan, vaqt o‘tgach, bora-bora sovub, bora-bora og‘irlashib,

bora-bora aytishga qiyinlashib, eski dard zo‘rayib ketar ekan.

Bu gapni men mana hozir, zamon tinchlanib, oradan qancha vaqtlar o‘tgandan so‘ng aytyapman. O‘sha to‘polonli ishlarda, kolxozning bitmas-tuganmas ishlari bilan o‘ralashib, bu ishni bafurja o‘tirib, o‘ylashga vaqt ham, fursat ham bo‘lmagandi. Bizning barcha harakatimiz, umidimiz, tilagimiz, kutganimiz ertaroq g‘alabaga erishsak, urush tugasa. Undan keyingi ishning hammasi o‘zicha hal bo‘ladigandek oson ko‘rinardi. Lekin hozir ham urushning achchiq iztirobi bitdi deb ayta olmaymiz... Ha, ona-Yer, bitmagani uchun shu zaylda hammasini qaytadan eslab, barchasini qaytadan qon yutgan yuraklardan o‘tkazib, so‘zlashib o‘tiribmizda.

– Gapiraver, To‘lg‘anoy, gapiraver. Bugun so‘z senga. Hikoyangni davom ettiraver.

– Gapirmasdan iloj qancha: hayot o‘zi shunga majbur etadi. Urushning uchinchi, to‘rtinchi yillari davom etib, kishi qalbini dam kuyuntirib, dam suyuntirib, dushman tobora chekinib borayotgan bo‘lsa ham, hech bir cheki yo‘qdek, kuch-quvvatdan tolgan elni battarroq qaddinn bukib, tinkasini quritardi. El-yurt kuzda, yig‘im terim paytida mashoq terib, bir amallab kun o‘tkazgan bo‘lsa, qish o‘rtalariga borib topgan-tutgani ham oxirlab qolgan edi. Ko‘klamga kelib tog‘dan qazib olingan o‘t-o‘lanlarning ildizlarini yeyish bilangina kun kechirganlar ham bo‘ldi. Aliman ikkalamiz och-to‘q bo‘lsak ham, sabr-toqat qilib, kolxozning ishida kun o‘tkazib yurdik. Bolali-chaqali kishilarning kuni juda qiyin bo‘ldi. Oppoq bo‘lib shishib ketgan bolalarni ko‘rganimda jonim achib, o‘zimni aybdor kishidek his etib, ularning «non» deb termilgan ko‘zlariga boqolmay yurdim. Qo‘limdan kelsa borimni ayamay, hatto Suvonqul, Qosimlarning orqasidan borib, sen ham frontda joningni fido qil, shunda bu bolalarning ham qorni to‘yadi, deyishsa hech ham ikkilanmasdan fido etardim.

Bir kuni men shu gaplarni Alimanga aytdim. Shunday desam u juda o‘ylanib qoldi. «Rost aytasiz, ena,–dedi u,– katta kishilarku nega och qolishganini tushunishadiku-ya, ammo bolalar buning farqiga yetarmidi. Ularning dunyoning hech qanday bordi-keldisi bilan ishi yo‘q. Ularga bizdan ham qiyin. Ularni qanday bo‘lsa ham, eplab, urush tugab, otalari, og‘alari qaytib kelguncha bir amallab och qo‘ymasligimiz kerak. Bu ikkalamizning ham burchimiz, ena. Qo‘ldan kelgancha xalqqa yordamlashib turaylik, foydamiz tegsin. Insonning qadr-qimmatini ham shunda-da».

Biroq buning uddasidan chiqish qiyin edi. Ekin ekib, non topgan dehqonlarning nonsiz qolishi og‘ir holat edi. Bunday paytlarda meniki-seniki degan gaplar bo‘lmaydi. Hamma narsa urushga – hayot ham, erk ham, mehnat ham, yosh bolalarning og‘zidagi ovqat ham – hamma-hammasi so‘nggi burda nongacha qonsiragan urushga! Undan hech kim hech qayoqqa qochib qutulolmaydi. Qochib ko‘rganlar bo‘ldi, yashirishning nima hojati bor, o‘sha qochoqlar oxiri aylanib kelib, xalqqa zarari tegar, uning dushmani, qaroqchisi bo‘lib chiqar edi. Boshqa nima ham qilardi.

Esingdami, ona-Yer, o‘sha qishki tun?

– Ha, haligi adashib ketganingni aytyapsanmi?

– O‘shani aytyapman. Qirq uchinchi yil qishining o‘rtalari edimi, yoki ko‘klamning boshlari edimi, haytovur, qor erimay, sovuq bo‘lib turgan edi. Tunning qaysi mahali edi, esimda yo‘q, el tekis uxlab yotganda allakim derazani sindirgudek urib: «To‘lg‘anoy! Brigadir! Tur tezroq! Uyg‘on!»–deb qichqirdi. Hushimiz ketib, Aliman ikkimiz sakrab turdik. «Ena! Ena!»–dedi Aliman qandaydir bir quvonchli hodisani sezgandek tovush bilan. Aldoqchi sarobdek doim xayoldan ketmas umid shu mahalda mening qalbiga ham bir uchqun tashlasa-ya: askarga ketganlardan biri kelib qoldimi, degan o‘y xayolimga kelsa bo‘ladimi. «Sen kimsan? Sen kimsan?» – derazaga yugurdim. «Eshikka chiq, To‘lg‘anoy! Bo‘l ertaroq! Saroydan ot o‘g‘irlandi!»–dedi kelgan kishi. Aliman chiroqni yoqquncha etigimni kiya solib ko‘chaga chopib chiqdim. Ot saroyiga raislar ham yetib kelgan ekan. Saman yo‘rg‘a bilan birga – uni biz kolxozga topshirib yuborgan edik,– aravaga qo‘shadigan yana ikkita ot yo‘q. Brigadamizning ko‘klamgi yer haydashga mo‘ljallangan ajoyib otlari edi.

Otboqar otlarga tungi yem-xashagini solayin deb pichanxonaga ketganda o‘g‘irlab ketishibdi. Kelsa, saroy qorong‘i, chiroq o‘chgan, shamol o‘chirgan bo‘lsa kerak, deb shoshmay yoqib qarasa, berigi chetda uch otning o‘rni bo‘sh. U paytlarda uchta ishchi otni yo‘qotish kolxoz uchun hozirgi

paytda o‘nta traktorni yo‘qotgandek gap edi. Qolaversa, bu hodisa frontdagi soldatlarning har biridan bir burdadan nonni tortib olgan bilan barobar.

Hammamiz otlanib, ba‘zi birovlar o‘qlangan miltiq olib, otlarni izlashga tushganimizda, o‘g‘rilar yo‘liqsa sog‘ qo‘ymas edik. Xudo haqqi, sog‘ qo‘ymas edik! Biroq yetolmadik, uzab ketishgan bo‘lsa kerak, qayoqqa ketganini kim bilsin.

Ovuldan chiqib, ikki-uch to‘pga bo‘linib turli tomonga qarab qidirishib ketdik. O‘shanda adashib qolmadimmi. Minganim kolxozning zotdor ayg‘iri edi, jonivor, qamchi tekkizmay, olib uchib, katta yo‘ldan o‘tib, tog‘ tarafga yo‘l olganimni bilaman, orqamdan kelayotganlar ham bor edi, boshqa tomonga urib ketishganmi, ulardan uzab ketganimni anchadan keyin sezdim. Qaroqchilarni qorasi qaerdan ko‘rinarkin, deb tizginni bo‘sh qo‘yib, keng dalalar bilan uchib borayotgandim, bir mahal ot taqqa to‘xtaganda, boshimni ko‘tarib qarasam, oldimda katta jarlik. Tog‘ etagiga kelib qolibmai. Qorayib ko‘ringan qir ortidan to‘lin oy balqib, yulduzlar chaqnab, osmon charaqlab turgan ekan. Izg‘irin yaxlab qolgan qorlarni yalab, qurib qolgan oqquraylarning qaddini bukib, hushtak chalib, nuragan choldevorlar ichida ukki, boyo‘g‘lilar guk-guklashib yotgandi.

Bu tunda olamning qaeerlarida qancha yaxshi, qancha yomon ishlar bo‘lib turgandir. Tarixning katta kichik voqealari sodir bo‘layotgandir, xuddi shunday bizning ovulimizda ham mudhish tun bo‘ldi. Otlarni kim o‘g‘irladi, qanday odamlarikin? Shunday paytda elning uvol-savobidan qo‘rqmagan kimlar bo‘ldi ekan? O‘g‘rilar jarlikdagi to‘qayzorda bekinib yotishgan bo‘lmasin, deb soyga tushib qaradim, hech narsa ko‘rinmasdi, bir tulki «lip» etib to‘qayzor ichidan chiqa qochdida, oy nurida ko‘kintir tovlanib, jarlik bo‘ylab kumush quyrug‘ini sudrab g‘izillab keta boshladi.

Ovulga qaytdim. Jarlik bo‘ylab kelayotib esimga tushdi: Jekshenqul degan kimsa askardan qochib kelgan emish, yonida ikkita o‘rtog‘i ham bor. Sariq Yoyiqdagi qozoqlardan emish, degan mish-mish gaplarga uncha ishonmagan edim. Odamlar urushda o‘t ichida jon olib, jon berib yotsa, qanday qilib bular bunda yakka boshini olib qochib, bekinib yursin? Bu nima degan yuzi qoralik: «Sen o‘lsang o‘laver, men qolsam bo‘lgani, deganimi? Shu ham insonlikmi?»—deb o‘ylab kelardim. Ovulda har kimning fe‘li aniq ma‘lum emasmi. Unda bunday pastkashlikka boradigan hech kim yo‘q edi. Qolaversa, uch yilqini birdan qanday hazm qila olarkin?

O‘g‘ri chetdan kelgan. Boyagidek chetlab, o‘zini olib qochib yurgan, tog‘- Toshni oralab yurganlargina bu ishning uddasidan chiqishi mumkin, degan fikrga keldim. Jekshenqullarning askardan qochib yurgani chin bo‘lsa, hoynahoy, o‘shalarning ishidir bu, degan gumonga bordim. Bunday desam, o‘g‘rini ko‘z bilan ko‘rib, qo‘l bilan ushlab olgan yerim yo‘q. Biroq Jekshenqullar bilan ham yuzlashishga to‘g‘ri kelib qoldi. Bu ish ko‘klamda sodir bo‘lgan edi.

To‘g‘risini aytsam, kolxozning kundalik tashvishlari bilan yurib, bu voqea yoddan ham ko‘tarilay deb qolgan ekan. Uch ot – ikki tishli omochni o‘g‘irlash bilan barobar degan gap, lekin iloji qancha, g‘unon-sunonlarni eplab, brigadaning omochlarini bir amallab o‘rnini to‘ldirdik. Shu bilan qo‘sh haydash ham boshlanib ketdi. O‘g‘ri emas, Xudoni ham unutib yuboradigan vaqt boshlandi. Hayotimdagi eng mashaqqatli ko‘klam o‘shanda bo‘lgan edi. El nima qilsin, el ishlasak deydi, lekin ochlikdan sillasi qurib, ketmon ko‘tara olmaydiganlar ham bo‘ldi. Ilgarigidek kuch-quvvat yo‘q, bir kunlik ish haftaga cho‘zilib ketardi. Buning ustiga, kolxozda urug‘lik ham yetishmasdi. Xampaning² bor-yo‘g‘ini sidirib, har bir donni bittalab terib olib brigada rejaini bazo‘r bajardik.

O‘sha kunlarda xalqning ahvolini ko‘rib juda achindim. Mehnat kuniga hech narsa olmasa, yeyishga noni bo‘lmasa, nima, elni qiramizmi. Endigi ko‘klamda bundan besh battar ocharchilikka duchor bo‘lamizku. Yo‘q, bu holda yashash mumkin emas, qanday qilib bo‘lsa ham bir yo‘lini topish kerak, deb yurib, hov yuqoridagi bekor yotgan yerlar bor edi-ku, o‘shani haydatib, urug‘ septirmoqchi bo‘ldim. Raisga maslahat soldim, raykomgacha bordim, tushuntirdim: buni biz rejadan tashqari o‘z kuchimiz bilan elning mehnat haqiga mo‘ljallab ekamiz, dedim. Stolga bag‘rini berib o‘tirgan kimdir

² Хампа – омборхонада дон саклаш учун ажратилган қисм.

birov: «Yo‘q, bunday qilish mumkin emas. Agar biz bunga yo‘l qo‘ysak, kolxoz qonunini buzgan bo‘lamiz!»—dedi. «Qonuning qora yerga kirsin! - dedim men.— Biz och yursak sizlarga kim non topib beradi?» – desam: «Og‘zingga qarab gapir, o‘lging kelyaptimi?»—deydi. «Og‘zingga qarab gapiryapman. Biz ishga yaramay qolsak, frontdagi soldatlarga kim non topib beradi? Buni o‘ylamaysanlarmi?..»

Xullas, oxiri rozi bo‘lishdi. Biroq gap boshqa yoqda edi – sepishga urug‘ yo‘q edi. Kolxozning hammasida don degandan umuman qolmagan-ku, uni qaerdan olaman. Boshim qotib, oxiri elni yig‘ib maslahat soldim, hamma gapni, bor maqsadimni aytdim: «Qani xaloyiq, maslahatli to‘y buzilmas, deganlar. Nima qilamiz, kelgusi ko‘klamda ham shunday gezarib o‘tiramizmi, yo bir harakatimizni qilamizmi? Mana bu ekilganlardan umid qilmaylik, yashirishning nima keragi bor, uning urug‘ligidan boshqa hammasi frontniki, urushda yurgan askarlarning rizqi. Agar urug‘lik topsak, rejadan tashqari yer haydab ekin ekish niyatimiz bor. Uning hosilini mehnat haqiga, qari-qatang, yetim-esirlarga bo‘lib beramiz. Menga ishonsalaring hamma minnatni, javobgarlikni o‘z bo‘yninga olaman. Gapning po‘stkallasi shuki, yeb o‘tirgan tishlaringda saqlab turgan don dunlaringni beringlar. Yerga sepaylik. Mayli, hozir yemasak yemaylik, sabr qilaylik, sut-qatiq ichib bo‘lsada, bir amallab pishiqchilikka yetib olarmiz. O‘zlaring uchun, bola-chaqalaring uchun mardlik ko‘rsatinglar, aylanaylar, yo‘q demanglar, chaynab turganlaring bo‘lsa ham beringlar, vaqt o‘tmasdan urug‘ni sepib olaylik».

Odamlar yig‘ilishda xo‘p deyishgani bilan ish boshlanganda qiyin bo‘ldi. Ayniqsa, ko‘p bolali onalar xuddi o‘lmay turib qo‘lidan hech narsa bermaydigandek, xullas, ular urushni ham, hayotni ham, kolxozni ham qarg‘ab, yashirib o‘tirgan bug‘doyi bormi, arpasi bormi, bolalarining rizqini qiyib bo‘lsada, berishdi. Aravani kechgacha uyma-uy qatnatib, birovga yaxshi, birovga yomon gapirib, hatto aytishib ham qoldik, oldi bir pud bug‘doy, keti kilodan suli bersa ham unganini, barini qo‘ymay yig‘ib yurdik. Mayli, bir qism don shu ham foyda, kuzda o‘sha bir siqim dondan bir pud hosil olsak hozirgining o‘rnini qoplamaydimi, degan o‘ydaman. Shunday bo‘lmasa bu ishga qo‘l urmasdim.

Qanday bo‘lsa ham o‘shanda nima uchun munchalik qattiq qo‘llik qildim ekan-a? O‘ngga qarab kulib, chapga qarab yig‘lab hech kimni ham ayaganim yo‘q. Bir xillarini qo‘lidan tortib olgandek bo‘ldim. Bechora qo‘shnim Oyshaning o‘shandagi holatini sira unutmayman. Kuyovidan erta ayrilib (Yomonboy urushdan burun qazo qilgandi), g‘am chekib yurib, Oysha kasalmand bo‘lib qolgan edi. Sal tuzalganda kolxozda mehnat qilib, tomorqada ishlab yolg‘izi Bektoshni arang boqib katta qildi. O‘zi ham so‘nggi kunlarda ishga yarab, oilasini tebratib qolgan edi. O‘sha kunlarda Bektoshga urug‘ yiqqan aravani haydatib qo‘ygan edim. Ularning uyining to‘g‘risiga kelganda: «Bektosh, uylaringda hech narsa bormi?»— dedim. «Ozgina bor,— dedi bola.— Pechkaning orqasida, to‘rvachada». «Bo‘lmasa olib chiq»—desam: «Yo‘q, To‘lg‘an opa, o‘zingiz borib oling» – dedi.

Ikki-uch kundan beri og‘rig‘i zo‘rayib, Oysha uyda yotgan ekan, dardning zo‘ridan ranglari siniqib ketibdi. «El qatori beradiganingni bergin, Oysha» – degan edim: «Bori-budimiz shu»—deb to‘rvachani ko‘rsatdi. «Shuni bo‘lsa ham bergin. Urug‘liqqa yer tayyor, sepmoqchimiz»—desam, Oyshaning qovog‘i uyilib, indamay qoldi. La‘nati yo‘qchilig-ey, odamni qanday xor qiladi-a! «Oysha, bu bilan ko‘p bo‘lsa o‘n kun tirikchilik qilarsan, lekin hali qahraton qish turibdi, kelajakni ham o‘ylash kerak, bolangning ahvolini qara, ko‘chada aravasi bilan kutib turibdi» – dedim. Oysha yerga tikilib turib yalinib-yolvordi: «Bor bo‘lsa ayaydi deysanmi, To‘lg‘anoy. O‘zing ko‘rib turibsanku, men bunday yarimjon bo‘lsam, oxiratli qo‘shnimsan-ku...» Ko‘ngilchanligim tutib bo‘shashib ketdim, biroq shu zahotiyoq ko‘ngilchanlikni yig‘ishtirib qo‘ydim: «Men hozir qo‘shning emasman!— deb qattiq gapirdim.— Men brigadirman, ko‘pchilik uchun shu doningni olib ketaman!»—dedimda, o‘rnimdan turib, to‘rvachani qo‘limga oldim. Oysha indamay teskari qaradi... Olti-etti kilo bug‘doy ekan. To‘rvasi bilan olib ketaverayin dedimu, yana ko‘nglim bo‘lmay, yarmini katta tovoqqa to‘kdim. «Menga qara, Oysha, yarmini oldim, xafa bo‘lmasin»—dedim. Oysha men tomon qaraganda, ko‘zidan oqqan yoshlar betiga sizilib tushayotgan ekan. O‘shanda tashlab ketaversam bo‘lmasmidi. Bunday bo‘lishini kim bilibdi, to‘rvachani ushlagan bo‘yimcha uydan chopib chiqdim. Odamni bunday qiynagandan ko‘ra, e,

qurisin bu dunyosi! Nega, nega shunday qildim ekan? Hozir ham shu qilmishlarimni eslasam – o'zimni kechirolmayman.

– Yo'q, To'lg'anoy, sening unda hech qanday gunohing yo'q. Sen elga yaxshilik qilay degan eding, aksincha bo'lib qoldi-da.

– Ha, aylanayin dehqon dalam, sen bariga guvohsan: niyatim xolis edi. Agar o'shanda ovuldagilar yopirilib urib o'ldirishsa ham rozi edim. Bilasan-ku, ikkita katta qop urug'lik don to'plandi. Uni biz g'alvirlab, tozalab dalaga o'zim chiqarib qo'ygan edim. O'sha kuni qo'yib tursam ham bo'lardi. Haydaladigan bir oz yer qolgan edi. Biroq men tezroq ekib olsam deb shoshilardim. Ertasi kuni azonda turib urug' sochmoqchi edim. Urug' tayyor, yer tayyor, deyarli hamma ish ko'ngildagidek borayotgan edi. Kechga tomon uyga kelib nimagadir unnadim, tinchim yo'q edi. Kunduzi Bektosh bilan yana bir bolaga baronalarni aravaga solib, dalaga olib borib tashlanglar, deb tayinlagan edim. «Bola, bolaning ishi chala» deganlaridek ular aytganimni qilishdimi, yo'qmi, deb ishonolmay Alimanga aytdim: «Men qo'shchilar tomonga borib kelayin, tezda kelaman» – deb o'tlanib jo'nab ketdim. Ovuldan o'taverib otni yo'rttirib haydadim. Qosh qorayib, hamma yoqni zulmat qoplab olayotgan edi. Qo'shchining boshiga yetmay shudgorda omochga qo'shilgan ho'kizlar o'z holicha yuribdi, yonida hech kim yo'q. Nega shu mahalgacha ho'kizlarni qo'shdan chiqarmadi ekan, deb qo'shchi boladan achchiqlandim. U juvonmarg qaerlarda yuribdi ekan, deganimcha bo'lmay, yo'l bo'yida mollalari bilan ag'darilib yotgan aravani ko'rib esim chiqib ketdi. Aravaning yonida hech kim yo'q. «Hoy bolalar! Qayoqda yuribsizlar, qaerdasizlar? Kim bor bunda?»—deb qichqirdim. Odam zoti yo'qdek hech kim javob bermadi. «Bu nimasi, bular soqqa o'xshamaydi-ku»— deb olachiqqa chopib bordim. Otdan sakrab tushib, gugurt chaqib, kirib kelsam, Bektosh, o'rtog'i, qo'shchi bola uchalasi qo'llari bog'langan holda yerda yotishibdi, kiyimlari titilib, yuzlari qonga botgan, og'izlariga latta tiqilgan. Bektoshning og'zidan lattasini yulib olib: «Urug'! Urug' qani!»—dedim. «Olib ketishdi! Urub, olib ketishdi!»—deb o'g'rilar ketgan tomonni boshi bilan irg'ab ko'rsatdi. O'sha yerda qanday bo'lganini bilmayman, otga irg'ib minib quvishga tushdim. Umrimda bunaqa ot choptirmagan bo'lsam kerak. Pichoq suyakka yetganda odam hech narsaga qaramas ekan. Qorong'i tun emas, mayli, zimiston bo'lsin! Uz uyimni o'g'ri urib, o'z mulkimni olib ketishsa roziman, xirmonga qo'l solib, o'n qop g'alla olib ketsa chidar edim – xirmonning cho'risi der edim, biroq bu urug' uchun jonimni berishga tayyor edim!..

– Ha, To'lg'anoy, elning og'zidan tortib olingan har bir don uchun, odamning qonidan qimmat o'sha urug' uchun joningni qurbon qilsang ham oz edi. O'shanda sen zim-ziyo tunni larzaga solib: «To'xta! To'xta! Yuzi qoralar!»—deb shunday dahshatli qichqirgan edingki, men uyquga ketib borayotganimda cho'chib uyg'ongandim. Sen, otingning to'rt tuyog'i dupurlab, o'g'rilarga yaqinlab kelayotgan ekansan.

– Ha, olamni buzib hayqirganim rost. O'shanday hayqirib kelayotganimda niyatim pok ekan, o'g'rilarning orqasidan bilgandek yo'l solibman. Ko'p o'tmay oldinda o'g'rilarning qorasi ko'rinib, otlarning taqalari toshga urilib eshitila boshladi. Uchta ekan. Otga qoplarni o'ngarib, tog' tarafga urib ketishyapti. «To'xta! Urug'likni tashlanglar! Tashlanglar urug'likni! Tashla deyman!»—deb qamchi bosib kela boshladim. Oramiz tobora qisqaraverdi. Ular qoplarni ortib olgani uchun qattiq chopib ketisha olmadi, lekin urug'ni ham tashlashmadi.

Qaysi biridir o'rtada yo'rg'a minib borar edi. Ilgarigi sinchkovligim emasmi, orqasidan tanidim, yurishidan, orqa ola tuyog'idan tanidim – bizning saman yo'rg'a edi. Qishda otlarni o'g'irlab ketganlar shular emasmikin? «To'xta! Men tanidim senlarni, men tanidim seni, Jekshenqul! Sen Jekshenqulsan! Qutultirmayman endi seni, to'xta!»—deb hayqirib kelayotsam, chindan ham u Jenshenqul ekan, yo'rg'aning boshini bura solib, otdan «lip» etib tushdida, qorong'ida ko'zlarimni qamashtirib miltiqning og'zidan yarqillatib o'q uzdi: gumburlagan tovush bilan qo'shilib, o'tim munkib ketib, ustidan do'ppidek uchib tushdim. Yiqilayotib bu otilgan miltiq ekanligini, o'q yelkamga tekkanini sezdim. Undan boshqasi menga qorong'i edi.

Bir vaqt o'zimga kelib, ko'zimni ochsam, tevarak-atrofim jimjitlik, chalqancha tushib yotgan

ekanman, butun vujudim o'zirniki emasdek bo'ysinmas, zirqirab og'rirdi, qimirlashga darmonim yo'q edi. Yonginamda goh pishqirib, goh tepinib, oyoq silkib, o'q tekkan ot jon talvasasida yotibdi. U shu ahvolda bir oz pishqirib, qiynalib yotdi-da, keyin qimirlamay, cho'zilib qoldi. U bilan birga bir zunga hayot to'xtab qolgandek tuyuldi. Sukunatli tunda yolg'iz o'zim qoldim...

Men qimir etmay yotardim, qimir etishga harakat ham qilmasdim. Qanday ishlar bo'lib o'tganini o'shandagina tushunib yetdim. Shu bo'yicha ko'zim yumilib ketsa-yu, o'lsam dedim. Elga endi nima deyman, qaysi ko'zim bilan qarayman?

Ko'zlarimga yosh to'lib, osmonga tikilsam, nursiz-xira somon yo'li tepaga kelib, xuddi Oyshaning yuzlaridan oqqan ko'z yoshlaridek bo'zarib, sarg'ayib turgan ekan. Titragan lablarimni tishlab, el uchun, yurt uchun so'rab, tilab, Oyshalarni yig'latib tortib olgan urug'imni o'g'irlab ketgan qochoqlarni qarg'adim: «Ilohim, qon to'kkan elning uvoli tutsin senlarni! Urushning uvoli ursin seni, Jekshenqul! Shunday qilib yashaganingdan ko'ra dunyoga kelmay qo'ysang bo'lmasmidi? Suvonqulim, Qosimim ichgan suvni sen ham bulg'ab ichib yurgan ekansan-da, tuf betingga!..»

Men anchagacha shu ahvolda yotdim. Bir vaqt kimdir birovning oyoq tovushi eshitildi. «To'lg'an opa! To'lg'an opa-a-a-a!»—degan bolaning yig'lamsiragan tovushidan tanidim – Bektosh. Izlab yurgan bo'lsa kerak. Boshimni arang ko'tarib: «Bektosh, beri kel»—deb chaqirdim. Odamda, otasining bolasi-da, yonimga yetib kelib: «To'lg'an opa, sog'-salomatmisiz, To'lg'an opa?» – deb boshimda yig'lay boshladi. «Sog'-salomatman, belim sal turg'izmay turibdi, tuzalib qolsa kerak» desam: «Bu hech nima emas, sog'ayib ketasiz, To'lg'an opa»—deb biram suyunib, narigi yoqda izlab yurgan o'rtoqlariga: «Bolalar, beri kelinglar. To'lg'an opam bu yerda ekan, omon-eson, omon-eson ekan!»— deb qichqirdi. «Endi opangga nima deb javob beramiz?»—desam, Bektosh bir oz indamay turib: «Javobini men o'zim beraman, To'lg'an opa. Elning bariga javobini o'zimiz beramiz, To'lg'an opa. Hech nima emas» deb, bola-da, o'shanda o'n to'rt, o'n beshlardagi kezi emasmi, izza bo'lganiga chiday olmay yig'lab yubordi. Mushtlarini qisib, joyidan irg'ib turib tog' tarafga qarab qo'l siltab gapirdi: «Biz bari bir o'lmaymiz. Ko'rasanlar-ku, men ham ulg'ayib yetilarman, bu qilmishlaringni hech qachon unutmayman!»—dedi. Uning shu mardona so'zi uchun ko'nglim bo'shahib yig'ladim. Shunday qilsam, yig'lamang, To'lg'an opa, men ham sizning bolangizman, men ham ulg'ayaman, Qosim akamning o'rnini bosaman, yo'qligini bildirmayman, deb qo'ltig'imdan suyab, o'rnimdan turg'azdi.

Bolalar meni aravaga solib uyga keltirishib qo'yishdi. Ikki-uch kun og'rib, to'shakda yotdim. Ovuldagilarning birontasi qolmay, ko'ngil so'rab kelib-ketib turishdi. Elga rahmat, roziman, o'shanda hech kim hech nima degani yo'q menga. Shunday bo'lsa ham ko'zlagan ishlim bitmay qattiq kuyindim. Shudgor qilingan yerlar qotib ketib, urug' sepilmay, o'g'rilarga yem bo'lib ketganini eslaganim sari yuragim achishib yurdi.

– Gaping to'g'ri, To'lg'anoy. Sengina emas, men ham sezdim buni. O'sha – ekilmay qolgan shudgor mening tanimda bitmay qolgan yaradek bo'lib, o'rni ko'p vaqtgacha bilinib yurdi. Shudgorga urug' sepilmasa mening eng katta jarohatim o'sha emasmi, To'lg'anoy. Urushning aybi bilan qancha urug' sepilmay, qancha odamlarning umri xazon bo'ldi. Mening eng yomon ko'rganim, mening ashaddiy dushmanim – urush boshlaganlar, ular urug' ham sepishmaydi.

– To'g'ri aytasan, urush bilan dehqonchilik bir-biriga qarama-qarshi emasmi. Urushgan ekin ekmaydi, demak u boshqa odamlarning nasibasiga qo'l soladi, demak, u boshqa odamlarning dushmani! Maysalbek, aylanib ketay, o'g'lim, u ham o'sha xatida yozmaganmidi. Esingdami ona-Yer, Maysalbekning yozgan xati?

– Men uni yod bilaman, To'lg'anoy.

– Ha, sen ikkovimiz uni yod bilamiz. Bugun mening xotirlaydigan kunim, bugun biz hammasini esga olamiz, ona-Yerim.

– So'zlayver, To'lg'anoy. Sening bu aytayotganlaring eskirmaydi, hamisha yangidek. Maysalbegingning yozgan xatini yana bir qaytarib aytib berchi. Maysalbek faqat sening o'g'lingmas, u mening ham o'g'lim, Maysalbek – Yer o'g'li!

– Men o'shanda uyda og'rib yotganimda, ovuldoshlarim hol-ahvol so'rab, hammasi ham iliq so'zlar aytib, ko'ngil ochib yurganlarining ham sababi bor emasmi. Men uning bir uchini sezib qolgandek ham bo'ldim.

Oysha qo'shnim, bechora o'zi arang kun o'tkazib yuribdi-yu, menga quymoq pishirib olib chiqibdi. U uyga kirib, kelganda o'sha kungi qilmishlarimga qattiq izza bo'ldim. So'z topolmay tilim kalimaga kelmay qoldi. «To'lg'anoy, sen xayolingga hech narsani keltirmagin,—dedi Oysha.— Mening ko'ngli bo'shligimni kechirgin.— Sendek ayol uchun kerak bo'lsa jonimni ham ayamayman, kerak bo'lsa yolg'iz o'g'lim Bektoshni ham beraman. Busiz ham u ikki uyning o'rtasidagi bola bo'lib qoldi. Seni mendan ortiq ko'radi u. Sen biz bilan odamsan, biz sen bilan odammiz. Shuni tushunib qo'ygin»—dedi. «Rahmat bu aytganlaringa»—dedim men ham. Bu gaplarni shunchaki aytdi-qo'ydi deb o'ylasam, yo'q, chin yurak so'zlari ekan.

O'sha kunning ertasiga bel og'rig'im yengillab, uyda nari-beri qimirlab, eshikga chiqdim. Derazaning ostiga kigiz solib, oftobda isinib o'tirdim. Alimanni ishga chiqavergin, desam, raisimiz bugun ham enangga qarashgin, deb ruxsat berdi, dedi. O'choqda o't yoqib, Aliman kir yuvdi.

Eshik oldidagi bahaybat keksa olma o'sha yili qiyg'os gullab, yana kuchga to'lib yasharganda, ochilib, shamol tekkanda shoxchalaridan oppoq gullar to'kilib yotdi. Olma gullagan kezda havo ham zumrad buloqdek tiniq, g'oyatda toza bo'lmaydimi. Olisdagi yiltillagan qorli tog' cho'qqilari ham ko'rinib turardi. Shunday o'tirganimda ko'chadan pochta Temir chol kirib keldi. «Horma, To'lg'anoy»— deb, anchagacha so'zlay olmay, shoshilib, o'zicha negadir shumshayib, yengil yo'talib, shamollab qolibmanmi, qurg'ur deb so'zlanib, senga xat bor edi, degandek, sumkasini axtarib, xat berdi. Uning bu sekin imillashiga achchig'im kelib: «Tezroq aytmaymanmi, zoriqtirmay, kimdan ekan?»—desam, Maysalbekdan chog'i, dedi. Suyunib, yuragim hovliqqanidan, hamisha Maysalbekning xatlari uch burchak bo'lardi, bu safar bosma bilan bosilgan to'rt burchak, sirti qalin atlas qog'oz ekaniga ham e'tibor bermabman. Shu payt yarador oyog'ini sudrab qo'ltiq tayoq bilan qo'shnimiz Bektursun kelib qoldi, zerikkanda kelib g'urunglashib ketardi. Xat kelgan shekilli, ho, Maysalbekdanku, deb sabrsizlik bilan ko'rishdi. «Qo'ling nega qaltiraydi? Beriroq o'tirib o'qib berchi»—dedim. Shunday desam kigizning chetiga o'tirib, voy oyog'im, deb og'riqsinib, rangi ko'karib, terlab ketdi o'zi ham. Xatni qo'li qaltirab arang ochdi-da, o'qiy boshladi. Oh sho'rlik bolam, sho'rlik xat...

«Onajonim, oq sutingizdan aylanayin, onajonim! deb boshlabdi xatini.— Men sizning qanday odam ekanligingizni bilmasam, bu xatni yozmas edim. Sizning aqlliligingizga, g'ayratingizga, sizning kuch-qudratingizga ishonib shularni yozayapman. Shunday bo'lsa ham nima deb tushuntirishga, nima deb aytishga so'z topolmay, allaqanday oq qog'ozni qoralab o'tiribman.

Axiri mening qilgan ishimni to'g'ri deb toparsiz, men bunga o'zimga ishongandek ishonaman. Ha, ona, so'zsiz meni to'g'ri dersiz... Shunday bo'lsa-da, tushunsangiz ham yuragingizning tagida menga degan aytilmagan savol qolar: «Bolam, qanday qilib o'z umringdan o'zing kechding? Odamga bir martagina nasib bo'ladigan bu yorug' dunyo bilan o'zing vidolashib ketaverding? Men seni nimaga tug'ib, nimaga o'stirdim?» Ha, ona, siz onasiz. Sizning bu savolingizga tarix keyin javob berar. Bu endi mening aytadiganlarim, urushni biz tilab olganimiz yo'q, bu ko'pning boshiga kelgan qirg'in, butun insoniyatga qilingan zulm bo'ldi. Biz u bilan kurashmay qololmaymiz, uning uchun qon to'kib, uning uchun jon berib, uni yer bilan yakson qilishga majburmiz. Shunday qilmasak bizning odam degan nomimiz o'chadi. Men urushda yurib mardlik ko'rsatayin deb xech qachon orzu qilmagan edim, men o'zimni eng bir faxrli, eng bir olijanob ishga – muallimlikka bag'ishlagan edim. Zamon shunday keldi. Bolalarni o'qitish o'rniga qo'limga qurol ushlab, jangchi bo'ldim. Bu mening aybim emas.

Mana hozir maktabda o'quvchi yoshlarga mening birinchi va eng oxirgi berib ketar vasiyatim shu, ularga berib ketgan bilimim ham shu. Bunga men hayotdan olgan hamma bilimimni, vujudu dilimni qo'shdim.

Bir soatdan keyin men Vatanim topshirgan ishga borib, qaytib kelmayman, dushman to'dasiga borib, uni qiyratib, o'zim ham yo'q bo'laman. Vatan uchun, el uchun, g'alaba uchun dunyoning barcha yaxshiligi uchun...

Bu mening so'nggi xatim, so'nggi qalam tebratishim, so'nggi so'zim. Ona, ming bor ona desam ham qadringizga yeta olarmidim, tushuning bu oddiy o'lim emas, bu osongina jondan kechish emas, bu hayot kechirishning eng tengsiz turi. Balki quloqqa qayta-qayta o'qilsa ham, bu yashash uchun bo'lgan o'lim. Men hozir shuni o'z ixtiyorim bilan tanladim. Mening hech qanday tap tortgan yerim yo'q. Vatanim shu ishni menga ishonib topshirgani uchun faxrlandim.

Meni yo'qlamang, ona. Meni bejiz ketdi ham demang. Dunyoda bundan keyin urush bo'lmasa, yangi ko'z ochgan bolaning ingalagani – o'sha men, bo'y yetgan qizlarning sevgi to'la yoniq ko'zlari – o'sha men, nihollarda ko'kargan kurtak – o'sha men, dalada unib chiqqan ekin – o'sha men, muallimning bolalarga birinchi o'rgatgan «a» harfi – o'sha men, o'shaning bari men, o'shaning bari men, men deb bilib yuring, onajonim!

Yig'lamang onajonim, hech kim yig'lamasin. Bunday o'lim uchun hech kim yig'lamasin. Alvido, mangulikka xayr, alvido!.. Alvido, cho'qqilaringdan aylanayin, Ola tog'!

Sizning muallim o'g'lingiz – leytenant Maysalbek Suvonqulov.

Front. 1943 yil. 9 mart. Tungi soat 12».

Qayg'u-alamdan zil tortgan boshimni zo'rg'a ko'tarib qarasam, hovlida odamlar to'planib turibdi. Bari birdek indamay, boshlarini quyi solib, aza tutib turishgan ekan, hech kim tovush chiqarib yig'lagani yo'q. Maysalbek hech kim yig'lamasin degan emasmi. Ayollar meni qo'ltig'imdan suyab zo'rg'a turg'izishdi. Gullagan olmaga shamol tegib, butoqlardan uchgan oppoq gullari yuz-ko'zimga urilib, yumshoqqina silab o'tardi. O'sha gullagan olmaning narigi yog'i, ovulning ustki tomoni, olisdagi tog'ning tepasi, uchi-cheki yo'q musaffo osmon edi. Dunyoning munchalik keng ekanini ko'rib, olamning munchalik tor ekanini sezganimda hamma yoqni buzib, bo'zlab, hayqirib yig'lagim keldi. Biroq bunga erk bermay, lablarimni mahkam tishlab turdim. Aliman boyadan beri qanday turganini bilmayman, men uyda turganimda ikki qo'lini yozib, ko'r kishidek meni ko'zlab, timirskilanib kelaverdida, birdaniga yuzlarini qo'li bilan berkitib, teskari burilib ketdi.

Mana shunday qilib o'rtancha o'g'lim Maysalbekdan ham ajraldim. Faqatgina tashlab ketgan qalpog'i qoldi.

– Menda esa Maysalbekning Vatani degan nom qoldi, To'lg'anoy. Elga qilgan ishi, dongi qoldi.

– Ha, Maysalbekning oti o'chgani yo'q. Botir degan nomini ardoqlab, qishlog'imiz «Maysalbek» nomidagi kolxoz bo'ldi. Frontdagilar Maysalbekning yozib ketgan xatiga o'zlarining xatlarini qo'shib, qishloq Maslahatiga yuborishgan ekan. U xatda Maysalbekning jangchi o'rtoqlari uning ko'rsatgan mardligi haqida yozib, barchamizning ko'nglimizni ko'tarib, sizning o'g'lingiz, jigarbandingizni hech qachon unutmaymiz. Vatanimiz u bilan faxrlanadi, deyishibdi. Keyin bilsam, Maysalbegim razvedkachi ekan. Bizning askarlar hujumga o'tish oldidan nemislarning pistirmada to'plagan qurol-yarog', o'q-dorilari bir kechada o't olib, atrofdagi to'qaylar yopirilib yonib, frontdosh jangchilarimizga katta yo'l ochilibdi. Shu ishni qilgan mening o'g'lim Maysalbek bo'libdi. Men ham uning bu ishidan g'ururlandim.

Shunday bo'lsa ham, menga qolsa urush chiqmaganda, men uning boshqa ishlari bilan faxrlansam baxtli bo'larmidim. O'g'limning o'zi aytgandek, bolalarni o'qitib, o'qitgan yoshlari o'zidan ilg'or, o'zidan bilimli chiqib, har xil ishda, har xil ilmda dong taratishsa, Maysalbegimning ham obro'si shunda edi. Odam bolasiga eng avvalo obro' kerak. Urushda ko'rsatilgan botirlikning zo'r jasorat ekanligiga shubham yo'q. Buning uchun bosh egib, o'g'limga rahmat aytaman. Lekin tirik yurganiga nima yetsin edi.

Azaldan ham urushdan hech kim yaxshilik ko'rgan emas...

– Rost, To'lg'anoy, urushda yengib chiqqan kunda ham, alami quvonchidan kam bo'lmas ekan. O'sha yili, g'alaba keltirgan bahorda, sizlarning askarlarni kutib olganlaringni hali ham unutmaysan, To'lg'anoy. O'sha voqealarning qaysi biri quvonch, qaysi biri armon ekanligini haligacha aytolmayman...

– Men ham aytolmayman – quvonchimiz ko'pmidi yoki g'am-alamimiz... Dushman yengilib, urush tugaganda, ostin-ustin bo'lgan dunyo tinchib qoldi-da, avvali la'nati urushning qizig'i bilan uncha sezilmagan narsalar o'shanda elning yuragini yana bir marta g'azablantirib yubordi. Chunki, g'alaba o'lja olib, bayram bo'lib kelgani yo'q, u bizga urushda omon qolgan jangchilarning sirli timsolida qancha yo'llar bosib, tovoni teshilgan soldat etigini kiyib keldi.

O'sha kuni bizga qo'shning navbati tegib, omoch bilan tomorqamizni haydab, jo'xori ekish bilan ovora edik. Ko'chada qandaydir bir tovushlar chiqib, chopib yurishgan kishilarni ko'rganda, Aliman bilib kela qolayin, deb yugurib ketdi-da, tezda qaytib keldi: «Ena, odamlarning bari askarlarni kutib olgani ketyapti, ovulda hech kim qolmay jo'nayapti.– Yuring, ena, tezroq bo'ling!» dedi.. Omochni ham, ho'kizlarii ham joy-joyida qoldirgancha jo'nadik. Haqiqatan ham ko'cha odamlar bilan liq to'la edi. Qiz-juvonlar, bola-chaqalar, hatto qiltanglagan cholu kampirlargacha qolmay, otliq, piyoda kishilar – hammasi kutib olishga ketib boryapti. Bu xabar qaerdan chiqqanini kim bilsin, frontdan bo'shab kelayotgan bir soldat (Kumushtak degan yuqorigi ovulning bolasi deyishdi), askarlarning hammasi uy-uylariga qaytib kelayotibdi, deb yo'lda uchrashgan birovga aytib ketgan emish. Stantsiyaga ikki eshelon askar kelib to'xtagan emish, bugun tushda borib qolamiz, deb xabar qilishgan emish. Haytovur, mana shunday quvonchli gaplar! El shunday xushxabarni kutib turgan ekan, anig'ini hech kim bilmasa ham, gumonsiragan jon yo'q, hech kim qolmay yoppasiga kutib olishga chiqdik.

Urush boshlanmasdan avvalroq yoshlar sola boshlagan yangi ko'chaning o'rnida, ovulning etakrog'ida yig'ilib kutib turdik. U vaqtlarda o'sha chala qolgan ko'cha, chala tomlarga o'rganib qolgan bo'lsa kerak, jang maydonidan g'alaba bilan kelayotgan botir jangchilarimizni qanday xosiyatli, qanday armonli yerda kutib turganimizni o'ylamabmiz. Maqsadimiz – askarlarni ovulga kiraverishda barimiz birdaniga kutib olish edi. Keksalar ariqning uvatiga yonboshlab, otliqlar ot ustida, bolalar nuragan tomlarning devorlariga minib, chaqqonroqlari daraxtlarning shoxlariga chiqib olishibdi. Ana keladi, mana keladi, deguncha ko'rgan tushimizni, ayon bo'lgan narsalarni so'zlab, yo'ldan tosh terib olib, fol ochib, folimizni yaxshilikka yo'yib, katta yo'ldan ko'zimizni olmay, tikilib qarab turdik. Hozir o'ylab tursam, dunyodagi odam bolasining bari o'shanda bir maqsadda, bir niyatda, biri-biriga yaxshilikni ravo ko'rib, o'z o'g'il bolalarini shunchalik suyishsa, o'shanchalik kutishsa, balki urush bo'lmasmidi, deyman.

Yig'ilganlarning ko'pi nafasini ichiga yutib, churq etmay, gap qotmay turardi. Har kim o'zicha xayol surib turgan bo'lsa kerak. Chunki, besh yil qonli urushni boshidan kechirib, endi g'alabaga yetishib turgan kunda, urushning eng so'nggi ko'rinishidan hayajonlanib turgandi. Kim kelib, kim kelmaydi, degan so'roq har kimning xayolida bor edi, shundan boshlab har kimning taqdiri, har kimning umidi har xil yechiladi. Shundan boshlab har kimda har xil yangi hayot boshlanadi.

Daraxtlarga chiqib olgan bolalardan bittasi bir vaqt: «Kelyapti!»–deb qichqirganda, qo'bizning tarang tortilgan toriga qo'l tekkandek barimiz bir ovozdan «Kelyapti!»–deb takrorlab, serryib turib qoldik. To'p ichiga pashsha tushsa eshitilgudek jimjitlik cho'kdida, o'sha zahoti: «Qani? Qaerda kelyapti? Qani?»–degan ovozlar chiqib, shu ondayoq yana jim bo'lib qoldi. Olisda katta yo'lning ustidagi yolg'iz aravadan bo'lak hech nima ko'rinmadi. Arava ovulga ayrilgan yo'lning ustida to'xtadida, undan sakrab tushgan birgina soldat xaltasini, shinelini yelkasiga solib, aravakash bilan xo'shlashib, beri yura boshladi. Bizning oramizda hech kim hech nima degani yo'q, turgan odamlarning bari indamay, angrayib qarab turishdi. Soldat tobora yaqinlashib kelaverdi, lekin bir kishi ham o'rnidan qo'zg'algani yo'q. Odamlarning oqargan yuzlarida qandaydir bir narsa kutayotgandek

umid uchqunlari sezilib turardi. Chunki bizning kutganimiz yolg'iz soldat emas, yo'lga sig'may, tiqilib urushga jo'nagani singari, ko'pchilik bo'lib qaytib kelishlari edi.

– Bandasizlarda, To'lg'anoy! Urushga ketganlar qachon to'la-to'kis hammasi qaytib kelgan edi? Odam degan gohida shuni esdan chiqarib qo'yadi shekilli.

– Gaping to'g'ri, ulug' dalam! Biroq biz bandamizda, yaxshilikka doim umidimiz katta. Shuning uchun ham o'shanda bittagina soldatning kelayotgani elning hushini uchirib, esini chiqardi. Soldat beriroqdagi do'ngchaga yetib, ovulning chetida turib qolgan elni ko'rib, yuragi dov bermadi shekilli, u ham cho'chib to'xtab qoldi. Bu nimasi, bu qanaqasi bo'ldi ekan, bular nima uchun indamay qarab turishibdi, degan o'y bilan soldat burilib orqasiga qaradi. O'zidan boshqa yo'lda hech kim yo'qligini ko'rib, u bizga to'g'ri yurib kela boshladida, yana to'xtab, yana qayrilib, orqasiga qaradi. U shu ahvolda yaqin kelaverganda, oldinda turgan bir kichkina qiz: «Ashirali akam! Ashirali akam! Ashirali akam kelayapti!»—deb qichqirib yubordi. Qayoqdan taniganini kim bilsin, boshidagi ro'molini yulqib olib, haligi yalang oyoq, chaqchaygan qiz: «Akam! Akam!»—deb qichqirgan bo'yi soldat tomon yugurdi. Uning ketidan bolalar yugurib, so'ng ayollar, keyin turgan kishilarning hammasi: «Ashirali! Aylanay, rostdan ham Ashirali emasmi?»—deb chuvillashib jo'nadi. O'sha damda bizni qanday kuch sehrlab, yuragimizda qanday sof tuyg'ular qo'zgalganini aytolmayman – qandaydir bir quvonch, jonga huzur baxsh etgan mehr-muhabbat, shodlik ko'z yoshlari butun borlig'imizni qamrab olgandi. Quchoq ochib soldatga chopib borayotganimizda biz o'zimiz bilan qo'shib butun hayotimizni, boshdan o'tgan-kechirgan kunlarimizni, azob-uqubatlarimizni, uxlamagan tunlarimizni, oqargan sochlarimizni, qarigan qizlarimizni, yetim-esir qolganlarimizni, daryodek oqqan ko'z yoshlarimizni, g'ayratimizni, g'am g'ussalarimizni bayroqdek ko'tarib, g'alaba bilan qaytgan jangchimizga olib borayotgan edik. Oldidan to'sib chiqayotgan elni ko'rib, soldat ham tez-tez yurib kelaverdi.

Odamlar bilan yugurib borayotganimda, bir vaqt stantsiyada to'xtamay bir zumda o'tib ketgan eshelon hozir ham yonimdan o'tib borayotgandek, qulog'im tinib, quyun bo'ron, g'ildiraklar ostida zing'illagan relslar yuragimni zirqiratib, «Ona-a! Alima-an!» degan Maysalbekning shamol olib qochgan ovozi quvib borayotgandek edim.

Otliqlar birinchi bo'lib yetib borib, soldatga ot ustida yopirilib, uning ko'tarib kelayotgan xaltasini, shinelini qo'lidan olib, o'zini poygadan g'olib chiqqan tulpordek yetaklab kelishardi. Yer, ona-Yer, sen o'sha soldatni unutmadingmi? Botirning qiyofasi esingdami?

– Esimda, To'lg'anoy. Men u soldatning qiyofasini hech vaqt unutmayman, u bugun ham yo'l tortib, quchoq ochib: «Aylanayin, el-yurt! Aylanayin el-yurt! Jonim qurbon! Boshim qurbon!»—deb qichqirib, yugurib kelayotgandek. Uning ko'krigidagi medallar kumush tilladek jaranglab, yuzidan oqqan ko'z yosh go'yo yomg'ir tomchilab kelayotgandek. Shularning hammasi esimda, To'lg'anoy keng yelkali, baland bo'yli baqquvat soldat, necha marta ajal bilan yuzma-yuz kelgan, necha marta o'qqa chap bergan jangchi yosh boladek quvonib, bugun ham hu anavi yo'lda yugurib kelayotgandek.

– Ha, ha, xuddi shunday. Biz ham hammamiz yig'lab, el bilan soldat qo'shilganda, sog'inishgan ikki to'lqin qo'shilishgandek, ezilishib, quchoqlashib ko'rishdik. O'sha to'polon, qiy-chuvda har birimiz har tomondan Ashiralining bo'yniga, yelkalariga osilib ko'rishdik.

O', g'alaba-ey, orzu qilib kutgan, kurashib yetishgan g'alabamiz-ey! Assalomu alaykum, g'alaba! Kechirgin bizning yig'laganlarimizni, kechirgin Aliman kelinimni. Omon qaytgan Ashiralining ko'kragiga boshini qo'yib: «Qaerda mening Qosimim? Qaerda?»—deb qichqirganini kechirgin. Hammamizni kechirgin, G'alaba! Seni deb qancha nuridiydalarimizdan ajraldik.

«Boshqalar qani? Falonchi qaerda? Tuginchi qani? Qolganlar qachon keladi?» deb yopirilib so'raganimizni kechirgin. So'roqlarning o'rtasida qolib, ko'z yoshini to'xtatolmay: «Ketganlarning bari keladi! Ertaga kelishadi. Yaqinda kelishadi. Bitta qolmay kelishadi!»—deb Ashiralining aytganlarini kechirgin. Kechirgin bizni, g'alaba, kechirgin. Sen bilan yuz ko'rishib turib, biz ko'nglimizda har birimiz jang maydonidan qaytib kelmaganlar bilan so'nggi bor vidolashdik, ularni yana bir marta eslashib, yana bir sidra kuyinib, yuragimizni sovutdik. Kechirgin meni, g'alaba,

kechirgin! Ashiralini qayta quchoqlab, qayta o'pib, Jaynog'imni, Maysalbegimni, Qosimimni, Suvonqulimni eslab, ichga yutgan armonimni kechirgin!

– Yo'q, To'lg'anoy unday dema. Dunyo sendan kechirim so'rasin, zamona sendan kechirim so'rasin! Sen kechirarmiding, To'lg'anoy?

–

– Nega indamaysan, To'lg'anoy?

– Kechirmas edim! Dushmanimni azaldan kechirmayman. Biroq zamonamga kek saqlagan yerim yo'q. Oxiri baxayr bo'lsin. Ammo urushga da'voim ko'p. Otilgan o'q, to'kilgan qon – tarixning hisobida, lekin odamlarning zavol topgan umri-chi? Uni kimning bo'yniga qo'yib, tarixning qaysi betiga yozamiz? Uning uchun kim javob beradi? O'qqa uchmagan bo'lsa ham, Alimanning taqdirini eslaganimda, yurak bag'rim kuyib cho'g' bo'ladi. Uning uvoli kimga? Uning dardini kimga, kimga aytaman? Bechora kelinim, gul sevgan kelinim!..

Ashiralining yaqinlari uni uylariga olib ketib, elning bari tarqab ketgandan so'ng, Aliman ikkalamiz uyga qaytdik. Shu bilan urushdan olish-berishimiz tugab, bundan bu yoqqa tinchlik davri boshlandi.

Biz jimgina kelverdik. Yangigina yig'laganigami, Aliman qisilib, entikib, chuchkirib kelardi; qovog'ini solib, hech yoqqa qaramay. O'chgan rangini ko'rib, kelinimning allaqanday xayollarga cho'mganini tushundim. Kun qizib, havo dimiqqanida, kishi ham ko'ngil ko'taruvchi so'z topguncha diqqinafas bo'lib ketmaydimi. Xuddi shunday, Aliman ham qiynalib turgan edi. Buni men javdirab tikilgan ko'zlaridan, labini mahkam tishlaganidan sezib turardim. «Oh, endi ayrilishamizmi. Qosimdan umidi uzildiku, – deb o'ylanib kelardim.–Ayrilishmaganda nima qilamiz. O'lgan qaytib kelarmidi, yo orqasidan o'lish kerakmi, ketadi-da endi, ketmaganda iloj qancha. Attang-a, qanday qilay, qanday qilay! Ketsa ketadi-da. Qachongacha yesir o'tiradi. Ko'ngli buzilib, ketayotibdimi. Peshonadagi shu ekan, roziligimni beraman. Ishqilib, baxti ochilsa bo'lgani. Yosh emasmi, tag'in bir tengini topar, Qosimdek mehribonga yo'liqarmikin? Kim biladi? Baxtli bo'l, chirog'im, baxtli bo'l. Nimasini aytayin. Goho meni eslab qo'ysang, deyman, bolam. Sendan boshqa kimim bor. Sen ketsang, o'lganning kunini ko'rib, bir uyda yoppa-yolg'iz qolaman. Sho'rli boshim. Qariganda madadkor bo'ladigan farzandlarimdan nishon ham qolgani yo'q. Biroq, menga qaramagin. Uvolingga qolmayin, qachon ketsang ham boshing bo'sh. Mening uchun g'am yema, bolam, kuningni ko'r. Roziman sendan, oq fotiha beraman...» – deb aytadigan gapimni hozirlab, so'zlashishga tayyor bo'lib turdim. Sirdosh bo'lgan, biriga biri kuyingan kishilar odamning xayolidagini gapirtirmay biladiganga o'xshaydi. Men o'shanda qanday azob chekib kelayotganimni Aliman bilgan ekan. Biroq uning gani men kutgandek bo'lib chiqmadi. Saxiy dalam, sendan yashiradigan sir bormi, Alimanning o'shandagi ishlariga, uning aytgan so'zlariga, uning beqiyos odamgarchiligiga, yuragi kengligiga roziman, o'la o'lguncha roziman. Biroq, o'zimdanda noroziman, o'zimni la'natlayman...

Nima uchun o'shanda bo'shlik qildim, nima uchun Alimanning so'ziga yosh boladek ko'na qoldim?

Qosimlarning chorpog'ining yonidan o'tib borayotganimizda, uy qilamiz deb g'amlagan olam-olam jahon tosh, necha yildan beri qor yomg'irda qolib, ezilib bitgan g'ishtlar bir uyum tuproq bo'lib yotgani ko'zga tashlandi. Yoshlar urushga ketgandan beri bu yangi ko'cha o'sha boshlanganicha qolgan, tevarak atrofini g'ovlagan ola buta, qariqiz o'tlari bosib, ularning orasida arqonlangan buzoqlar yuribdi. Nuragan devorlarning boshlarida sassiqpopushaklar tojlarini tarab, yozning havosida yayrab, bemalol sayrab turishgan ekan. «Yopiray, uy-joy solib, o'zimizcha ko'payishib boryapmiz, deganlarimiz qaerda qoldi? Qara-ya. Boyaqish Qosimimga ham buyurmadi-da» – deb, o'ylanib kelayotganimda, Aliman menga yalt etib qaradida, qattiq aksirdi. «Ena,–dedi u menga, –muncha endi qayg'urmasangiz! Yoki yorug' dunyodan umidingizni uzdingizmi? Unday qilmang, enajon, bo'shshamang buncha, g'ayratingiz bir elchalik bor ediku. Beri kelingchi, bunday tepalikda gaplashaylik». «Hozir aytadi, ketaman deydi endi» – degan o'y vujudimni kuydirib yubordi.

«O‘tiraylik, gaplashaylik» – dedim men ham.

Yo‘l bo‘yidagi do‘nglikka qayin ona-kelin ikkalamiz maslahatlashgani o‘tirdik. Oh Alimanim-ey, nega muncha mehru- muhabbatli bo‘lib yaralding ekan! O‘sha oq ko‘ngilliging o‘z boshingga yetdimi, kim bilsin? «Ena,– dedi o‘shanda Aliman, – Kasofat urush bitdi endi. Haqi qolgani yo‘q. Bundan keyin nima qilamiz, degan o‘yingiz ham bordir. Koyimang, enajonim. Dunyo shunchalik adolatsiz bo‘lib ketdi, deysizmi? Peshonamizga yozilgan yaxshilikning uchquni ham qolmadi, deysizmi? Bir uydan ketgan to‘rt kishidan qanday qilib birontasi omon qaytmasin. Yo‘q, yo‘q, ena, qo‘yib turing, mening so‘zimga quloq soling. Oq dilimni aytaman, ena, ko‘nglingizga qarasam, Xudo ursin, uyda o‘zimni-o‘zim aldagan bo‘laman. Ishoning menga! Xudo qo‘llasa, kichkina bola omon qaytib keladi. Xabarsiz ketdi degani omon degani, ekan. Kim biladi, qo‘lga tushib ketdimi, tentirab adashib ketdimi, yo yarador bo‘lib, to‘qayda yashirinib yuribdimi, haytovur ertami-kechmi Jaynog‘ingiz yarq etib qaytib kelganda bilarsiz. Bedarak yo‘qoldi deganiga umidsizlanmaylik, ena. Daraksizgina emas, hatto o‘ldi deb qoraxat kelgan ba‘zi birovlarining ham tirik ekani ma‘lum bo‘lyaptiku. U tugul, yuqorigi ovullarda ham, ho‘ pastdagi qozoqlarda ham shunday voqealar bo‘ldi, o‘zingiz bilib yuribsizku, azasini ochib, oshini berib bo‘lgandan keyin, bir kuni omon-eson qaytib keldi. U, bizning kichkina bola, omon-eson yuribdi. Yuragim sezib turibdi. Qanday qilib to‘rt kishidan birontasi ham qaytib kelmas ekan. Sabr qilaylik, ena, kutaylik. Menga qarang, enajon, men ham sizning bolangizmanda, avval keliningiz bo‘lsam, endi o‘g‘lingiz o‘rnida o‘g‘lingizdek ko‘ring. Unday emas desangiz, ma‘qul, bir-birimizning yuzimizga oyoq qo‘ysak, unda nima bo‘ladi. Qosimning arvohi guvoh, sizni yolg‘iz tashlab ketmayman, ena. Qolganini o‘zingiz biling...»

Aliman gapirib bo‘lgach, anchagacha indamay qoldik. O‘shanda mayning o‘rtalari edi, shekilli. Uzoqdan elas-elas ko‘ringan baland cho‘qqini ola-bula bulut qoplab, onda sonda havo guldurlab, shabada yelib turardi. O‘sha yarqiragan vaqtda bahorgi shudring tushib turgandi. Quyosh shu‘lasiga burkangan yomg‘ir donalari simobdek yarqirab goho toqqa, goho soyga ko‘chib, go‘yo olam yuzini yuvayotgandek. O‘sha olislardagi yomg‘irning salqin nafasini shamol haydab, lip-lip etib jonimga orom berardi. Alimanga hech nima deganim yo‘q. Biroq mening aytadigan so‘zlarim shu yarqiragan yomg‘irdek sof so‘zlar edi. Tunga aylangan dilimga, hansiragan jonimga yorug‘ nur tekkandek, butun vujudim bilan senga aytdim, ulug‘ Yer. Shunday odamlarning borligiga shukr, Yer dedim. Dunyoning pokligiga, odamning pokligiga rahmat dedim. Shu ola-bula bulutga, yarqiragan yomg‘irga rahmat dedim. Yomg‘ir yog‘adi, ekin o‘sadi, yurt kun ko‘radi, men ham ular bilan birga yashayman dedim. Bularni aytganim – Aliman meni jon kuydirib, hurmatlagani uchungina emas, meni yolg‘iz tashlamayin degani uchun emas, yo‘q, bir kishining domirizqi qaerda o‘tmaydi deysan, men suyunganda, men faxrlanganda, boshqa narsaga, insonda bo‘lgan ulug‘ narsaga sig‘indim. Urush odamni qattiqqo‘l qiladi, toshbag‘ir, shaxsiyatparast, hayvon qiladi deb kim aytadi? Yo‘q, urush, qirq yil qirg‘in keltirsang ham, nechalarining ajalini yetkazib, o‘rtab, qiyratib, yakson qilsang ham, odamni sen tobe qilib, bo‘ysundira olmaysan. Odam umid qilgan hamma yaxshiliklaridan ajralsa hamki, qanday bo‘lmasin, birovga yaxshilik qilsam deydi, uni suyab, turg‘izsam deydi, uni ozgina bo‘lsa ham baxtli qilolsam deydi.

Mening Alimanim chinakam odam-da! Qorong‘i kechada parashyutga osilib, dushmanlarning o‘rtasiga samolyotdan sakrab tushgan Jaynoq xabarsiz, daraksiz yo‘q bo‘ldi, deganiga qaramay, u o‘lmaydi, u omon, u so‘zsiz qaytib keladi, deb ishongani, tilagani kim uchun? Dunyo unchalik adolatsiz emas, deb bel bog‘lashi kim uchun? Alimanning chin qalbdan aytgan so‘zlariga men ham ishonib, rostdan ham Jaynoq tirikmikin, unday bo‘lsa, qaytib kelsa ham ajab emas, deb yosh bolalardek umidvor bo‘lib qoldim. Men shu holda o‘ylanib o‘tirsam, Aliman tomorqaga tashlab ketgan omoch-bo‘yinturug‘larimizni eslab: «Ie, yerimizni haydab bitirmadikku, ena, yuring, tezroq yuring, qotib qolmasin»–deb shoshirib qoldi.

Chorvoqqa kelsak, ho‘kizlar omochni sudragan bo‘yicha, allaqachon ariq yoqalab o‘tlab yurishibdi. Aliman ularni qaytarib kelgach, yana haydashni boshladik. Odamniig ko‘ngli qiziq narsada.

Bir zumda qanot bog‘lab kishini olib uchadi-ya! Aytgan so‘zlari, qilgan harakatlari o‘z ko‘ngliga to‘g‘ri kelsa kerak, Aliman, o‘sha urushdan oldingi qiyofasiga qaytib kelgandek ochilib kulgani, chehrasini ochib so‘zlagani yarashib turibdi. Nimchasini, yechib nariroqqa, irg‘itib yuborib, oq ko‘ylagining etagini lippa urib, yengni shimarib, boshidagi ro‘molini chakkaga tortib tushirib, qora to‘rig‘ yuzidan nur yog‘ilib, baland tovush bilan: «Ola bosh ho‘kiz, cho‘x! Cho‘x, cho‘x! Qayt, qayt, cho‘loq quyriq. Cho‘x, cho‘x-e!»—deb uzun tasma qamchini shartillatib urib, o‘zicha baqirib yer hayday boshladi. Oh, Alimanim-ey, bilsam, u meni o‘ksinmasin, hayotdan, ishdan ko‘ngli sovimasin, tirikchilik qilsin, degani ekanku. Omochning tutqichidan ushlab kelayotganimda, orqasiga qayrilib qarab: «Ena, omochni astaroq bosing, toshi betga chiqib qolmasin!»—deb boshlab yurdi. Yana ikki-uch borib keladigan yer qolganda yomg‘ir tomchilay boshladi. Borgan sari kuchayib, jalaga aylandi. Bu kuchaygan bevosh jala o‘tkinchi ekan. Shunday bo‘lsa ham u ovulda tashvish orttirdi. Qanotlarini shapillatib qaqag‘lagan tovuqlar o‘zini har yoqqa urar, ayollar yoygan kirlarini olib qochar, bolalar ko‘chada quvlashib:

«Jala, jala, o‘tib ket,
Qora suvdan kechib ket»,—

deyishib, chopishib yurishdi. Ivib ketamiz, aylanay, uyga kirib turaylik, desam, Aliman: «Hech nima emas, ena, bitirib qo‘yaylik!»—deb, yosh qizchadek yomg‘irning qitiqlaganiga qotib kulib, ho‘kizlarni to‘xtatmay haydaverdi. Kelinimning bu ishidan xursand bo‘ldim. «Fe‘l-atvoringdan aylansin enang, o‘tkinchi yog‘indek yarqillagan yuzingdan aylanayin, yomg‘irdek sho‘xligingdan o‘rgilay! Qanday baxtli ayol eding! E-e, dunyo, dunyo, dunyo shunday ekan!» – deb yuragim quvonib, Alimanning aftiga tikilib to‘ymadim. Keyin o‘ylasam, uning bu ishlari hali menga atalgan, mening ko‘nglimni ko‘tarmoqchi bo‘lgan ekan.

Aliman hadeb kaftini yog‘inga tutib: «Ena, bu yoqqa qarang-chi! Qanday so‘lim yomg‘ir-a! Qanday musaffo yomg‘ir! Bu yil don mo‘l bo‘ladi. Cho‘x, cho‘x-e, yomg‘ir, barakangni to‘kaver, to‘kaver!»—deb qamchi bilan yomg‘irni, ho‘kizlarni savalardi. O‘shanda u o‘zining naqadar go‘zal ekanligini, ivigan ko‘ylaklari badaniga yopishib, qomatining qanchalar xushbichim ekanligini, ko‘zlarining qanchalik chaqnaganini sezmagani bo‘lsa kerak.

Ilohim, uvoling tutsin urushni!

Jala to‘xtab, olislab ketganda, Aliman ham tezda o‘tib ketar ekanda, degan xayol bilan uzab borayotgan yog‘inning ortidai munqlanib tikilib, olisga ko‘z yugurtirib, yomg‘irni bosilib borayotgan kuyiga quloq solib, qattiq aksirdi. Boyaqishim-ey, Qosimni esladi shekilli o‘shanda. Ko‘zi menga tushib, kulib yubordi-da: «Yomg‘irning nami bilan makkajo‘xorini ekib olaylik»— deb, uyga chopib ketdi.

Ivitilgan makkajo‘xoridan Aliman katta bir changal olib chiqib: «Ena, shu makkajo‘xori dumbul bo‘lguncha kichkina bola omon-esson qaytib kelsin!»—deb niyat qilib, urug‘ini yerga sochib yubordi. Alimanning o‘shandagi qiyofasi ko‘z o‘ngimdan sira ketmaydi. Bulut orasidan yalt etib chiqib, hozirgina ko‘tarilgan qip-qizil cho‘g‘dek, oftob tekkanda, yomg‘irdan keyin nam bo‘lgan qora tuproqni yalangoyoq bosib, qadam sayin shudgorga oltin sochayotgandek urug‘ sepib, bu xosiyatli mehnatni yaxshi niyat, yaxshi umidga bag‘ishlab, Alimanim jo‘xori emas, yaxshilik urug‘i sepib yurgandek edi. «Ko‘rasiz-ku, ena, mening aytganlarim to‘g‘ri chiqadi. Nasib bo‘lsa, kichkina bolaga dumbulni o‘zim o‘tga ko‘mib, pishirib beraman. Ilgarilari dumbulni men bilan talashib yeguchi edi-ku. Esingizdami, bir marta issiq so‘tani olib qochaman deb, qo‘yniga solib yuborganda, badani kuyib qolmaganmidi. Uh, uh, deb, ichini ushlab, sakrab yursa, men jinni odamdek: «Bu ham oz sizga. Oz!»—deb kulaveribman. Esingizdami?—deb Aliman meni ham kuldirib yubordi.

Mayli, endi, shunisiga ham rahmat! Makkajo‘xori bir emas, ikki marta, uch marta dumbul bo‘ldi, biroq Jaynog‘imiz qaytib kelgani yo‘q. Aliman keyin o‘zi aybdor odamdek indamay qoldi...

Olatog'da qish o'tib, ko'klam kelib, hayot o'z oqimida avvalgidek davom etaverdi. El to'yib, kolxoz qaddini tiklab, ko'rgan kechganlarimiz asta-sekin xayoldan ko'tarilib, urushning izlari yo'qola boshladi. Aliman ikkalamiz avvalgidek kolxozda ishlab yurdik. Yigitlar frontdan qaytib kelgach, brigadirlikni men ularga topshirdim: «Sizlarning yo'qligingizda uch yil eplab, ishlab turdim, endi esa qaridim, horidim, yigitlar, endi ishni o'z qo'llaringga olinglar»—dedim. O'shandagi yoshlarning bir xillari hozir ham meni «Brigadir opa» deyishadi, hurmat qilishganidan bo'lsa kerak...

Zamon tinchlangani bilan Aliman ikkalamizning qayg'u g'amimiz bitgani yo'q. Ko'rinishdan yorishib, sir bildirmagandek bo'lsak ham, biroq haqiqatda bo'lib o'tgan ishlar doimo uning ham, mening ham yuragimdan ketmay azob berardi. Bunday qarasang, har kim o'zicha aql yuritib, har birimiz o'z ko'machimizga o'zimiz kul tortishimiz, o'z turmushimizni o'zimiz qurishimiz kerak edi, to'g'ri yo'l ham shu edi. Biroq, biz unday qilmadik. Mendan o'tdimi, Alimandan o'tdimi, uning sabablari ko'p, uni gapirib o'tirib nima qilamiz. Balki, bizdan hech qanday ayb o'tmagandir. Qanchadan-qancha dardu alamimni aytib, senga kelardim-ku, jonajon dalam...

– Ha, kelarding, To'lg'anoy. Gunohga botirib nima qilaman kelinimni, nima qilaman, uvoli-chi, qanday qilaman, deb yig'larding. Qachon kelsang ham, necha bor kelsang ham, o'shanda men senga maslahat berolmaganman, To'lg'anoy. Oradan ancha yillar o'tdi. Sen, mana, qarib qolding. Biroq hozir ham seni oqlab, yo bo'lmasa qoralab biron narsa aytolmayman.

– Kim biladi. Shularni o'ylasam o'zimni kechirolmayman. Kelinim Alimandan o'zga, fe'l-atvori boshqa, muomalasi boshqa, odamgarchiligi boshqa, yurish-turishi boshqa ayol bo'lganda, ko'p kechiktirmasdanoq: «Qo'y, endi bolam, qachongacha tul bo'lib o'tirasan. Yosh boshingni xor qilmay, birovga tegib ketgin» – der edim. Biroq, Alimanga aytolganim yo'q. Agarda aytsam, odamzod dunyosining osoyishtaligiga qandaydir xiyonat qilayotgandek, qandaydir bir pok narsani bulg'ab qo'yayotgandek botinolmay yurdim. To'g'ri, Qosim o'ldi – sen endi ketgin, keraging yo'q, boshqa birovga tegib olgin, deyishga og'zim borarmidi? So'zlarimni qanchalik silliqlamayin, baribir shu ma'no kelib chiqardi. Bir tomondan es-hushli juvon emasmi, o'zi yorilar deb shoshilmagan ham edim. Aliman bo'lsa, bechora boyaqishim- ey, kishilarga buncha mehribon bo'lib yaratilganini qara, meni ayab ko'zi qiymay yurganga o'xshardi. Shunga qaramay, mendan o'tmasin, deb bir kun Qayindidan og'alari qidirib kelganda, men Alimandan ming marta roziman, deb ko'nglimdagini tushuntirdim. Shunday desam, ularni jerkib: men bilan ishlaring bo'lmasin, ketamanmi, ketmaymanmi, o'zim bilaman, sizlar aralashmanglar, debdi. Gapirmasam bo'lar ekan, deb afsuslanib qoldim. Mening uyalganimni bilib, Aliman o'shanda, o'rtamizda qandaydir bir so'z o'tganini sezdirgani ham yo'q. Ich-ichimdan minnatdor bo'ldim. Shu zaylda bir-birimizni ayab, bir-birimizni qiyolmay, Jaynoq kelib qolarmikin, deb umid qilib aldanib yurib, eng oxiri undan ham umidni uzib, keyin uning vaqti o'tgach, kech bo'lib qoldi. Ha, ona-Yerim, imonimdek pok sirimni aytyapman. Qolganini o'zing bilasanku.

– Bilaman, To'lg'anoy. Kelingga avvaldan aytmay yurib, keyin aytganingda yuzingga qaramas edim.

– Rost aytasan. Qanday bo'lib ketganini hozir ham bilolmayman. Ovulimiz yo'l ustida emasmi, yaylovga mol haydaganlar, ishlashga tushganlar har doim bizning yerlardan o'tib ketishmasmidi? Yer o'rtasi deb molini yoyib, ikki-uch kun turib ham qolishardi.

Qirq oltinchi yilning kuzida quyi ovullik bir cho'pon qo'yini boqib yurdi. Askardan kelgan yigitga o'xshaydi, bo'z shinelli, to'nini bo'ktirib, miltig'ini yelkasiga osib, bu yerlarda aylanib yurganida uncha e'tibor bermasdim unga. Ovulda kimdir birov to'y qilib qoldi-da, uloq berdi. Haligi cho'pon uloqchi yigit ekan, uloqni bizning darvozaning oldiga olib kelib tashladi. Hovlidan yugurib chiqdimu, o'shanda ko'rdim uni, o'ynoqlagan otini gijinglatib turibdi. Ajabtovurgina yigit ekan. Nima uchundir boshqa so'z og'zimga kelmay: «Hoy, bu nimang, bolam?»—debman. Shunday desam:

–«Uyda kim bor?»—dedi. «Kim kerak edi?»—dedim. «Qo'limdan tushib ketdi»—dedida, bir engashib uloqni olib, taqimlab jo'nab ketdi. Ungacha uloqchilar yetib kelib orqasidan yopirilib quvib ketishdi. Shundan keyin men u cho'ponni ikkinchi marta ko'rganim yo'q. Lekin uning qilgan ishlariga

achchig'im keldi. Bu nima qilgani: olib kelgandan keyin tashlab ketmaydimi, uloq – tushgan uyniki emasmi, yoki rosti bilan qo'ldan tushib ketdimikin? «Unday bo'lsa, nega ko'chaga tushmay, darvozaning oldiga tushadi?»—degan har xil o'y bosdi. Men shu zaylda turganimda Aliman chiqib keldi. Gulli ro'molini o'rab, shoyi ko'ylagini kiyib yasanib olgan, to'yga bormoqchi bo'lib turgan edik. Meni ko'rganda Aliman yerga qarab qizarib ketdi. «Yurmaysizmi, ena»—deb sekin gapirdi. Boyagi cho'poning nima uchun kelganini endigina tushundim. Ikki uch kundan beri Aliman suv olib kelaman deb ariqdagi suvni qo'yib, katta soyga borib, kech qaytib yurgandi. Ko'nglim nimanidir sezgandek bo'luvdi-ya... Oxiri bir kun shunday bo'lishini, so'zsiz shunday bo'lishini ilgardan bilardim. Qizg'anganimdan emas, yo balki qizg'anganimniki hamdir, lekin gap boshqa yoqda. Alimanni ko'p kechikmay, o'z o'rnini topib olsa ekan, deb tilab yurib, ish o'ngidan kelganda, tisarildim, qo'rqdim. Boshi ochiq kelinimni emas, go'yo o'z qizimni erga berayotgandek, Alimanni yanglishmasa ekan, tushgan joyi yaxshi bo'lsa ekan, deb yurdim. To'yda o'tirganimda ham, uyda o'tirganimda ham shu o'y xayolimdan ketmadi.

«Boyagi yigit qanaqa odam ekan? Yaxshilab, bilib ko'rib olgin. Shoshilma, Aliman bolam, aldashib qolma!»—deb ichimda aytaverdim. Nima bo'lsa ham yoshlarga to'siq bo'lib qolmayin. Alimanni iymantirmay, o'z ixtiyori o'zida ekanligini, mening unga hech qanday qarshiligim yo'q ekanligini, qanday qilib bildirsam ekan, deb qiynaldim. Hech nimani sezmagani kishidek bo'lib, kundagidek so'zlab, kundagidek kulib yursam ham, Aliman mendagi o'zgarishni sezgan ekan. Kechga tomon suvga boraman deb chelaklarni olib chiqib ketganda yelkamdan og'ir yuk tushgandek yengil tortdim. Borsa borib, uchrashib kelsin, dedim o'zimcha. Lekin ko'p o'tmay Aliman suv ko'tarib kirib keldi. Soyga bormay, ariqning o'zidan olib kelgan ekan. «Ena, suv isitib berayin, boshingizni yuvib oling»—dedi Aliman, chelaklarni joyiga qo'ya turib. «Ertaga kunduzi yuvib olarman, ishing bo'lsa...» —deb boshlagan edim, Aliman so'zimni bo'lib: «Ertaga kolxozning ishidan qo'l bo'shamaydi, ena, yuvib oling, sochingizni tarab qo'yayin»—dedi. Ko'ngliga kelmasin degan o'y bilan ko'nib qo'ya qoldim. Katta qozonni to'ldirib suv isitib, meni bosh yuvib ko'rmagan boladek o'tirg'izib, darrov qatiq bilan yuvib, undan keyin sovunlab, suvni iliq qilib chapishtirib, boshimga quyib turdi. Boshqa vaqtda bo'lsa, bolam, qo'ya qol, o'zim yuvib olaman, derdim, biroq bu safar inday olmadim. «Obbo, bu qanday bo'ldi, meni deb ikki o'rtada va'da qilgan yeriga borolmay qoldiku»—degan o'yga bordim. Unday desam, Aliman uni-buni gapirib, ko'ngli ko'tarinki bo'lib yurdi. Bor-yo'g'i sochimni tarayotib sal bezovta bo'ldi. «Ena, yoshligingizda sochingiz zap soch bo'lgan bo'lsa kerak!»—deb manglayimni, sochimni erkalatib silab, yuzlarimga, bo'ynimga qo'llarini uzoq qo'yib turdi. «Men bilan xayrlashyapti-ku»—deb o'ylanib, ko'zimga kelgan yoshlarni yashirib, o'zimni arang tutib turdim. U bo'lsa sochlarimni o'rib, sandiqdan atir oldi. «Voy bolam, menga uning nima keragi bor, voy aylanay, qariganda uyat emasmi?»—deganimga qo'ymay kulib, zo'rlab boshimga atir sepdida, bo'ynimdan quchoqlab hidladi. «Mana qanday suluv, yop-yosh bo'lib qoldingiz»—deb rosa suyundi. Men ham kuldim.

«Endi choy iching, ena»—dedi. Choydan keyin esa: «To'shagingizni solib beray, yotaylik»—dedi.

O'sha kecha ikkovimiz ham uxlaganimiz yo'q. Aliman o'zicha xayol surib yotdimi, goh-gohda qattiq xo'rsinib qo'yardi. Men bo'lsam ko'zimni yumsam hamki, Alimanning bugungi qilgan yaxshiliklariga mehrim tovlanib, o'tgan-ketganlar ko'z o'ngimdan o'tib turdi. Allamahalgacha Alimanning hov o'shanda gulxayrilarni kombaynning pillapoyasiga olib borib qo'yganini eslab yotdim. Bir mahal Qosim askarga jo'nashda uni otga mingizmay, bo'yniga mahkam osilib, yosh boladek qo'llaridan tortqilaganini esladim. Yana bir mahal shoshib stantsiyaga borayotganimizda yoqqan oppoq qor Alimanning ro'moliga, peshona, sochiga, yoqasiga qo'nib, uning husniga husn qo'shib, chinakam go'zal qilib ko'rsatgani esimga tushdi. So'ngra, menga quchoq ochib yugurib: «Enajonim-ey! Yesirmiz, birdek, yesirmiz!»—deb baqirgani qulog'imga eshitingandek bo'ldi. Yana bir mahal qizg'aldoqqa to'lgan ming dalada qora ro'molli Alimanning katta yo'l tomonga chopib ketgani esimga tushdi. Qo'ychi, shularni o'ylab yotib, eng oxirida boyagi uloqchi cho'pon bilan qo'y

haydashib, ergashib ketayotgani ko‘z oldimga keldi. «Xayr, enajon! Yomon ko‘rma, ketganim shu. Xayr endi enajonim-ey!»—desa orqasidan qo‘l siltab jar yoqalab yugurib: «Xayr, chirog‘im! Xayr, gul suygan kelinim, xayr peshonamga sig‘magan yulduzim! Omon bo‘l, baxting ochilsin, umring ko‘karsin. Omon bo‘l, xayr-xo‘sh! Hoy, yigit bolamni xor qilma! Qarg‘ayman, qarg‘ishim uradi-ya»—deb yotdim. Ko‘zimga yosh to‘lib, issiqqina bo‘lib, yuzlarimdan yumalab yostiqa tomib yotdi. Yig‘laganimni Aliman bilib qolmasin deb iloj boricha o‘zimni bosib yotdim.

Ertasi kuni ham Aliman hech qayoqqa chiqmadi. Shundan keyin haligi cho‘pon ko‘rinmay qoldi. Qo‘yini haydab ketib qolgan bo‘lsa kerak. Alimanning bo‘zargan yuzini ko‘rib qattiq koyindim. Ko‘ngli bo‘lsa ketavermaydimi, menga qayishganidan nima foyda! Anchagacha o‘ylanib yurib, keyin bu ish yoddan chiqib ketgandek bo‘ldi.

Shundan so‘ng erta ko‘klamda boyagi cho‘pon yana paydo bo‘ldi. Qo‘yini boqib katta soyda yurganini sirtdan payqab qoldim. O‘sha kunlari Aliman kech kirari bilan ketib, el-yurt yotguncha tashqarida yurardi. Men nima ham derdim. O‘zi biladi-da. To‘g‘risi, nima qilishim, nima ham deyishim kerak edi, aytchi, jonim tutashgan dalam? Esingdami o‘sha shovqinli tun, ertasi kuni oldingga kelib yig‘laganim...

– To‘xta, To‘lg‘anoy. Sen u tunni shovqinli deb aytma. U tunning yaxshi tomoni ham, yomon tomoni ham bor. Jon yaralgan tunga til tegizma, To‘lg‘anoy.

– So‘zimni qaytarib oldim, ona-Yerim, kuygandan aytgan gapim-da bu. Kuymay ilojim qancha – o‘sha kecha Alimanni uzoq kutib o‘tirdim. Ovulda hamma yotsa ham, men iima uchundir chiroq o‘chirmay, nimanidir gumon qilib, nimadandir qo‘rqib, derazaga tikilib, shitir etgan tovushga quloq osib, ko‘z yummay o‘tirdim. Oydin tun bo‘lib, u yer-bu yerda bulut suzib yursa ham, bahor havosi tinch edi. Bir uyda yolg‘iz o‘zim o‘tirganimdan, badanim uchganidan ko‘rpa o‘randim. Yarim kechaga borib ko‘zim ilingan ekan, taqillagan tovushdan cho‘chib uyg‘onib, boshimni ko‘tarib qaragam, Aliman kirib kelayotgan ekan. Mast, g‘irt mast. Ko‘ylagining yoqasi yirtilib, osilib tushgan, badanlari ko‘rinib, sochlari betlariga to‘zg‘ib tushgan. Ko‘zlari bir joyda turmaydi. Alimanning mast bo‘lishini umrimda birinchi ko‘rishim. Nima deyishimni bilmay, o‘rnimdan turishga ham holim qolmadi. Aliman bo‘zag‘adan arang hatlab kirdi-da, yiqilib ketay deb borib pechga suyanib qoldi. Keyin pechni ushlagan bo‘yicha javdirab turib: «Ha!»—deb xunuk kulimsiradi. «Nimaga qaraysiz?»—dedi u boshini chayqab. «Nega qaraysiz menga? Ha, men mastman. Ha, men mastman. Ha, men aroq ichdim. Ichmay nima qilaman? Men ichmasam kim ichadi-a? Nega indamaysiz? Mening turqumdan qo‘rqayapsizmi?..»

Men indayolmadim. Kelinimning shunday ahvolga tushib qolganidan yuragim siqilib o‘layozdim. Aliman yana bir oz dovdirab, boshini salanglatib turdida, bir payt shivirladi: «Ena, siz hech nimani bilmaysiz. A, men bo‘lsam... Men... Men bugun... Qosim askarga jo‘nar kuni kechqurun katta soyga birga bormadikmi... Hammasi xuddi o‘sha yerda...»—deb gapirib turib sochini ikki qo‘llab changalladi: «Men it bo‘ldim, ena, enajonim!»—degan qichqiriq yuragidan otilib, o‘zi kigizga yuz tuban quladi, quladida, boshini yerga urib ho‘ngrab yig‘lay boshladi. O‘rnimdan irg‘ib turib, qushdek uchib bordim yoniga. Boshini ko‘tarib ko‘kraginga bosdim: «Yig‘lamagin, Aliman, yig‘lamagin. Nima bo‘ldi senga, qani aytchi? Xafa bo‘ldingmi? YO biron bir narsa dedimi senga? Aytchi. YO mendan xafa bo‘ldingmi, xafa bo‘lgan bo‘lsang ayt, saqlagan sirlaringni barini ayt, eshitay...» «Yo‘q, yo‘q, ena, enajonim, bechoraginam, yolg‘izim, hech nimani bilmaysiz-da, bilganda ham qo‘lingizdan nima kelar edi. La‘natlar bo‘lsin o‘shanga!»—deb qandaydir bir o‘ziga xos dard-alamini tortib, o‘zini to‘xtatolmay, meni quchoqlab olib, xo‘rsinib-xo‘rsinib yig‘layverdi, uzoq bo‘zladi. Undan keyin bir oz tinchidi-da, uyquga ketdi. Men uxlayolmadim. «Nima bo‘ldi kelinimga? Nima qildim endi?»—deb arang tong ottirdim.

Ertasi kuni Aliman o‘rnidan turganda, uyalib menga qaray olmadi, gapirgani ham yo‘q. Ishga chiqib ketayotganimizdagina: «Meni kechiring, ena»—dedi ohista.

Shu bilan oradan ikki-uch oy o‘tib, yozda haligi qochqinchi Jekshenqulning tergovu bo‘ldi –

urushdan keyin elga qovusholmay uyiga yashirincha kelib-ketib yurgan ekan. Biroq chetda yurganida ham tinch yurmay, olib-sotarlik qilib, qo'y o'g'irlab, qo'lga tushib qolibdi. Tergovda uning ilgarigi qilmishlari ochilib qolib, bizning ovulga so'roq qilishga olib kelishgan ekan. Qishloq Maslahatining odami meni ham guvoh bo'lasan, deb kelibdi. Ko'chada ketayotsam, Aliman ketmon ko'tarib ishdan kelayotgan ekan. Sekin yurib, eldan ajralgan kishidek mung'ayib, yolg'iz o'zi kelayotibdi. Ko'rinishdan xafa, ozib, ko'zi kirtayib qolibdi. O'sha yozda yuzini ham dog' bosib ketgan edi. Yuragim achishib ketdi. Endi uyga borib, tag'in yolg'iz o'zi o'tirmasin, degan xayol bilan: «Yur, bolam, idoraga birga borib kelamiz»—dedim. Shunday desam: «Yo'q, ena, u yerda nima bor menga. Boshim og'rib turibdi, uyga borayin»—dedi. «Mayli,— dedim,— dam olib yotib tur, sigirni o'zim kutib olaman».

Idoraning yonida hamma yog'i yopilgan mashina turibdi. Guvohlikka chaqirilgan va ishdan qaytayotib bu yerga kelgan bir to'da kishilar ochiq derazaning yonidan gapga quloq solib turishibdi, men ham o'shalarga qo'shilib turdim. Jekshenqulni ko'rmaganimga ancha yil bo'lgan, to'lishib, semirib ketibdi. Yelkalari etga to'lib, ko'zlari qisilib, olayib o'tirgan ekan. Sog'ib o'tirgan yolg'iz sigirlarimizni qo'shga qo'shib, ochdan o'lib borayotganimizda, topgan-tutganimizni qo'limizdan tortib olgan shu it emasmi? Mening Xudo qo'shgan yorim, bolalarim frontda qon kechib jangda yurganda, bu la'nati o'zini eldan ortiq tutib qochib yurmaganmi? Endi bo'lsa ovuldagi oqsoqollar bilan aytishmagani qolibdi. «Shu ham gap bo'ldimi, frontda o'lganlarning o'z ajali o'zi bilan, menga ularning nima aloqasi bor?— deydi.— O'g'ri deysizlar, ko'zlaringiz bilan ko'rib, qo'llaringiz bilan tutib olganlaringiz yo'q. Ming gapiringlar — hammasi quruq so'z. Dalil kerak».

Buni eshitganda qonim qaynab ketdi: «Joningni sotma, imonsiz! Dalil kerakmi senga, men dalil!»—deb derazadan turib qichqirdim. «Opa, ichkariga kiring. Bu yoqqa kirib gapiring»—dedi o'rnidan turib tergovchi. Kirib bordim-da, hammasini aytib berdim. «Ha, biz seni qo'limiz bilan tutib olganimiz yo'q, sening orqangdan tushib ushlashga vaqtimiz ham bo'lganmas. Biz u vaqtda yer tirmalab frontga non berganmiz, biz unda mashoq terib bolalarni boqqanmiz. Sen esa unda qo'shga bog'langan otlarni haydab ketib, elning bitta donalab yig'gan urug'ini olib qochib, bola-chaqalarning nasibasini quritib, qo'l solgansan. Demak, sen shu bilan frontdagi soldatlarning qo'lidagi nonini tortib olgansan, orqangdan yetib borib: «To'xta! Men bilaman seni, Jekshenqul. To'xta!» deganimda, qayrila solib, meni otgansan!»—deb yurakda qaynagan so'zlarimni barini aytaverdim. Shunda, ayt, tortinmay aytaver, degandek, Oysha qo'shnimning bo'zargan yuzidain oqqan qator-qator yosh, o'sha munchoq ko'z yoshlaridek bo'lib miltillagan osmondagi somon yo'li ko'z oldimga kelib turdi. «Dalil deb hiyla qilib qutulsang, qutulib ketarsan, lekin bilib qo'ygin, el-yurtning mushkulidan o'zingni chetga olib, uning o'lim-etimida baravar qayg'u chekmaganing uchun odam sonidan chiqib, umring yakka moxovlikda o'tadi. Senga dalil ham, jazo ham shu»—dedim.

Men gapirib bo'lganimdan keyin tergovchi: «Rahmat sizga, ona. Endi bo'shsiz, uyingizga boravering»—dedi.

Idoradan kelayotsam Jekshenqulning xotini eshikni to'sib oldi. Jin tekkandek o'zini urib qichqirdi: «O'ligingni ko'ray, qoqbosh. Vijdonim sof deb nima yaxshilik ko'rding. Sen toza, vijdoning sof ekan, keliningning qornidagiga nima deysan? U qayoqdan bo'lgan? Uyingda bo'layotgan sharmandalikni ko'rmay, nima qilib yuribsan? Sharmandalar!?»

Yuragim «shuv» etib, junjikib ketdi. Ha, ha, bu xotinning aytganlari to'g'ri emasmi? Ko'pdan beri o'ylab, gumon qilib yurgan narsalarim shu zahoti ochiq-oydin bo'lib qoldi. Shunda eshikda turgan kishilar: «Ovozingni o'chir, o'lasan» deyishib, Jekshenqulning xotiniga hamla qilib qolishdi. «Tegmanglar, unga qo'l tegizmanglar»—deb indamay jo'nab ketdim.

Ko'chada kelayotib, turli o'y-xayollarga berildim. Bunday bo'lishini o'ylamagan edim. Keyingi kezlarda Aliman qandaydir o'zini xalqdan chetga tortgandek, fe'l-atvori ham o'zgarib, begona odamdek, gapirmay, kulmay qolganiga men shunchaki xafa bo'lib yurgan bo'lsa kerak, deb o'ylardim. Haligi cho'pon yigit ko'nngliga o'tirmay, kelisholmay qolishgan bo'lishsa kerak, deb gumon qilardim.

U, o'shanda ko'rinmay toqqa ketib qolgan edi. UNI ikkinchi hech kim ko'rmadi. Keyin bilsam, ish boshqacha ekan. Afsus, afsus... Bunday bo'lishini kim bilgan edi. Endi qanday bo'larkin deb o'ylayverib, qaddim dol bo'ldi.

– Ha, To'lg'anoy, sen o'shanda menga kelib, endi nima qilaman, deb siringni aytgan eding.

– Senga aytmay, kimga ham aytardim. Jonim tutashgan, dehqon dalam, mushtdayligimdan boshlab, shu qarigan chog'imgacha sening harorating bilan, sening kuch-quvvating bilan hayotda qanchadan-qancha dovon oshib yashab kelyapman. Nima qilayin, desam, sen o'shanda: «O'ylab ko'r, To'lg'anoy, chuqurroq o'ylab ko'r. Ko'nglingni keng qil, uzoqni ko'zlab ish tutgin. Nomus qilib yurish bilan ish bitmaydi, aqlsizlik qilma»–degan eding.

Bu meningina emas, balki boshqalarni ham o'ylantirganidan mamnunman. Ichgan suvimiz bir, ko'rgan kunimiz bir, taqdirimiz ham bir bo'lgan zamondosh ovuldoshlarimning keng fe'liga rahmat aytib, ta'zim qilaman. O'sha voqeaning ertasiga Oysha qo'shnim uyiga choyga chaqirib, so'z orasida uni-buni gapirib: «Haligi Jekshenqulning xotini kechasi ko'chib ketibdi»–dedi. Indamadim. Ko'chsa har kimning o'z ixtiyori. Keyin oradan ancha vaqt o'tgandan keyin bilsam, u o'zi emas, o'sha kechasi, butun el to'planib kelib: «Bizning ovuldan chiqib ket!»–deb aravaga solib, ko'chirib yuborishibdi. O'shandan keyin katta-kichikning birontasi bu haqda gap-so'z qilmadi. Balki, tengqurlari Alimanning o'ziga aytsa aytgandir. Lekin menga hech kim bu haqda gapirgani yo'q. O'shandan beri qancha vaqt o'tdi, hali ham hamma hurmat qiladi. Rahmat, ko'zim yumulguncha roziman. Agar ilgarigi zamonlar bo'lsa, ne-ne achchiq so'zlarni yuzimga solmasmidi, deb o'zimcha o'yladim. Endi bo'lsa, bu urushning qancha azob-uqubatini tortib, tirik qolgan har bir odamning bahosi, qadr-qimmatini qanchalik mo'tabar ekanligini, uning ko'ngli qanchalik yarim ekanligini, zamonaning katta sabog'ini olgan elning o'zi ham tushundi, Alimanning gunohini kechirdi. Agarda ular Aliman ikkalamizdan kulishsa, o'zlaridan kulgan bilan barobar emasmidi. Darvoqe, shunday bo'lardi. Mayli, odamlar har nima deyishi mumkin. Mol olasi sirtida, odam olasi ichida, deyishganku. Birovning oyog'i sal toyib ketse, bas, yetadi odamlarga. Shunday odamlar hozir ham oramizda bor. Lekin aslini olganda, umuman olib baho berganda, odamday beg'ubor narsa yo'q, bunga aminman, bundan faxrlanaman. O'zimning boshimdan o'tdiku bular, bilasanku, ona-Yer, o'sha yili men uchun qanday mashaqqatli yil bo'ldi.

– Ha, To'lg'anoy, sen o'sha yili anchagina cho'kib qolding.

– Cho'kkanim ham mayli-ya, Alimanimni hozir o'ylasam, ich-ichim achishadi. O, Xudo-ey, Xudo-ey, qaerda topib, qaerda yo'qotdim uni... Alimanning bo'yida bo'lib qolganini bilib qolganimdan keyin, doim uni avaylashga tirishdim. Ko'zga tashlanib qolgan bo'lsa ham nima uchundir, bilmaslikka solib, gap-so'z qilib yurmadik. Tirikchilikka doir hamma narsani avvalgidek kengashib, bori-yo'g'imizni birga baham ko'rib yurdik. Biroq, haligi xususda gap ochishga botinolmadi. Men uning ko'nglini og'ritmayin dedim, u esa to'g'ridan-to'g'ri aytishga uyaldimi, xayolida ketmoqchi bo'lib yurib, ungacha meni qizartirib-bo'zartirib yurmay, hammasini ketish oldida aytaman dedimi, har qalay, bilolmasdim. Men uchun o'sha kezlarda buni bilish ham qiyin edi. O'zi lom-mim demagandan keyin nima ham deya olardim, qanday so'ray olardim. Qo'qqisdan so'rab qolsam, uydan ketgin degandek tushunib, ketib qolmasmikin, deb xavotirlanardim. Sog' yurganda xo'p-xo'p edi, ikkiqat bo'lganda yo'lingni top deb bo'larmidi. Yo'q, yo'q, Alimanimga bunday yomonlikni hech qachon ravo ko'rmayman. Ko'nglimda, men uni ayblaganim ham yo'q. Butun narsani o'z ko'zim bilan ko'rib-bilib yurmabmidim. Alimanning boshiga tushgan kun – mening ham boshimga tushgan kun, u tuqqan bola – mening ham bolam, nomus-orini, yaxshi-yomonini, bori-yo'g'ini birdek baham ko'raman, o'zimcha shunday qarorga kelganman. Aliman ketib qolsa, mensiz kuni o'tmay qolarmidi, tashlab ketishga ko'zi qiymay yurib, shunday malomatga duchor bo'lishini bilmabmanmi. Ixtiyorini o'ziga qo'yib berdim. Ertami-kechmi, axiri bir kun vaqt-soati yetganda kelajak haqida ochiq-oydin gaplashib olarmiz. Ko'nglimizda shuni saqlab yurdik. Shunday bo'lsa ham, bugun-erta deb chetga surib kelmadikmi. U tugul Aliman ketib ham qoldi-ku. Bu ham mendan o'tdi, mening beparvoligimdan bo'ldi...

Yoz oxirida, Alimanning bo'yidagi o'shanda besh-olti oylik kezi edi, erta bilan molni podaga

qo'shayin, deb ko'chaga haydab chiqdim. Podachi ovozi qo'ng'iroqdek o'n ikki-o'n uch yoshlardagi yetim bola edi. O'sha kuni u ko'chaning narigi boshidan allanimalarni shang'illab qichqirib, oldi turib kelayotgan ovulni birdan uyg'otib yubordi. U uyimizning yaqiniga kelganda, sigirlarni «xo'sho'shlab» kelayotib: «To'lg'an opa!—deb menga ham yalt etib qaradi.— To'lg'an opa, suyunchi bering! Jo'rabek akamning kelini ko'zi yoridi, suyunchi bering!»— dedi.

«E, aylanayin, ko'paysin, ko'paysin. Qachon tug'di?»

«Tong mahali».

«O'g'ilmi, qizmi?»

«Qiz. Otini To'rg'ay qo'yamiz, deyishdi. To'lg'an opa, tong mahali tug'ilgan, to'rg'ay, deyishdi».

«Juda yaxshi bo'libdi, bolam. Umrini bersin»—dedim.

Birovning yorug' dunyoga kelganiga o'zicha quvonib, shu katta quvonchni hammaga bo'lishib, xabar qilib yurgan podachi bolaning so'zi mehrimni qo'zg'ab yubordi. Qandaydir bir musaffo iliqlik yuragimga to'planib kelib, darvozadan kirib kelayotganimda, yursam ham, tursam ham doim dilimda turgan narsani qanday qilib esimdand chiqarib yuborganimni bilmayman: «Aliman, suyunchi! Jo'rabekning kelini tug'ibdi. Eshitdingmi? Oy-kuni yetib yurgandi, bechora, omon-eson...»—deb gapirib kelayotib, Alimanni ko'rganda mum tishlagandek bo'ldim. Uyning devoriga suyanib shalpayib turgan ekan. Boshini arang chayqab, lablarini tishlab bo'zarib turgan ekan. «Men tuqqanda hech kim bunchalik suyunchi tortib xabar qilmaydi», degan o'yga bordi shekilli, kim bilsin, o'zimning gapimdan o'zim xijolat bo'lib, yuzim qizarib, nima qilarimni bilmay, gapirolmay qolib, tandirning yoniga o'tirdim-da, indamay, tezak qalay boshladim. Yuzimning qizargani tarqaganda qayrilib qarasam, Aliman hali ham o'sha bo'yicha bo'zarib turibdi. Hushim uchib, nima qilarimni bilmay: «Biron yering og'riyaptimi?»—dedim yoniga borib. «Yo'q, ena, o'zim shunday»—deb qo'ydi - «Biron yering og'risa, uyga kirib yotsang-chi, qiynalmay». «Qiynalayotganim yo'q. Tamaki bargini ipga tizishning nima qiyinchiligi bor, borayin»—deb juvoldizlarini qo'liga olib chiqib ketdi. Shunday bo'lgandan keyin endi ochig'ini aytayin. «Tortinma, bolam, uyalma. Buning hech qanday uyati yo'q, bu ham hayotning ajoyib bir tomoni. Kimning qanday tug'ilgani ham gap ekanmi, tug'ilganlarning hammasi birdek, ayirmasi yo'q. Dunyoga kelgan har bir norasta hamma odamzodning bolasi, demak, bu mening ham bolam, sen tug'sang u menga begona bo'lmaydi, o'z bolamdek ardoqlab boqarman. Shuni tushungin. Ko'nglingni yozib xursand bo'lib yurgin»—deb ilgaridan tayyorlab qo'ygan so'zlarimni aytayin degan o'y bilan orqasidan yugurib ko'chaga chiqdim. «Hoy, Aliman, to'xtab tur. Bu yoqqa qara»— desam, eshitmaganga solib yurib ketaverdi.

«Xafa bo'ldi shekilli», degan o'y kun bo'yi ichimni tirnadi. Ayollar bilan tamaki yulib yurib hammasini bir-bir o'ylab: «Mayli endi, kechqurun aytayin, bunday yurnshimiz yaxshi emas»—deb o'zimni pishiqlab oldim. Lekin bu o'y xayollarimni aytish nasib bo'lmadi. Kechqurun ishdan qaytib uyga kelsam, Aliman yo'q. Ana keladi, mana keladi, deb o'tirib yuragimni vahima bosdi. Nima falokat bo'ldi ekan. Ko'chaga chiqib izlayinchi, degan xayol bilan uydan chiqib borayotsam, ekin tarafdan o'tin ko'tarib Bektosh kelayotgan ekan. Bektosh unda kolxozning aravasini shaldiratib haydaydigan yigit bo'lib qolgan edi... U indamay kelib, o'tinni uyning orqasiga tashladida, menga javdirab qarab qo'ydi. «To'lg'an opa, Aliman, meni enam izlamasin, deb aytib ketdi. Qayindidagi qarindoshlarimnikiga ketdim, dedi».

Bo'g'in-bo'g'inim bo'shshib, bo'sag'aga o'tirdim. «Qachon ketdi?» «Boya. Tushdan keyin ko'chadan mashina o'tib borayotgan ekan, o'shanga tushib ketdi». O'z yog'imga o'zim qovrilib o'tirsam, sadag'ang ketay Bektosh: «Kabinkasiga minib ketdi, opa. Sira qo'rqmang, shofyori durust odam ekan»—deb qo'ydi. Bektoshni o'zim ham yaxshi ko'rar edim. Unga yana mehrim ortdi. «Ha, bechoraginam, odam bo'lar ekansan»—dedim ichimda.

Bola bilinmay o'saverar ekanda, mana hozir er yetib, es-hushlikkina, peshonasi yorug' yigit bo'ldi. Ko'zimga shunday ko'rindi. Bektosh ariqdan suv olib kelib, eshikning oldiga sepdi. «Dahlizni

supurib-sidirib salqin qilib qo‘yayin. Onam, sizning choyingizni sog‘inib qoldim, deydi. Hozir keladi»—deb o‘zicha kuymanib samovar qo‘ydi.

Oyshalar uzoq o‘tirib choy ichib ketishdi. Uyda yotolmadim. Osmondagi chamandek yulduzlar tong otguncha charaqlab, so‘ng birin-ketin so‘nishib, eng oxiri porlab turgan yolg‘iz Cho‘lpon yulduzi qolib, u ham asta-sekin uzoqlashib, allaqayoqqa g‘oyib bo‘ldi.

Aliman ketgandan keyingi kunlarim qursin. Butunlay yolg‘iz qoldim. Uch-to‘rt kun eplab, o‘zimni yupatib yurdim. Keyin chiday olmadim, shartta turib qayoqqadir bosh olib chiqib ketmoqchi ham bo‘ldim. Alimanni ko‘rishni eslasam, yurak-bag‘rim battarroq eziladi. Agar uni tug‘ishganlari xushfe‘llik bilan kutib olsa – ko‘p yaxshi, boshida, mening turmushimga aralashmanglar, deb katta ketgan eding, endi bizni yo‘qlab keldingmi, deyishsa, sho‘rlik bolam, bu xo‘rlikka qanday chiday olar ekan. Xayoliga allanimalar kelib, shunday qilib yashagandan ko‘ra o‘lsam bo‘lmaydimi, deb hayotdan bezib yurmasa edi. Yonimda bo‘lganda hech kimga xo‘rnatmas edim-a. Qanday qilib ketib qoldi ekan, bu ham sho‘rim-da. Nima bo‘lsa ham borayin, o‘z ko‘zim bilan ko‘rayin. Borsam balki men bilan qaytib kelar. Shunday qilsa ekan, Xudoyo, shunday qilsa ekan. Bormayman, qolaman, desa – buni ham bilayin, nima qilardim, roziligimni aytib, oq fotiha berib qaytib kelardim. Kiyim-kechagini ham olib ketmadi, ularni ham eltib berayin. Kelsa-kelmasa ham aytar so‘zimni aytishim kerak. Burchim emasmi. Voy, ko‘p kechikmay jo‘nayin, deb ertasi uyni-joyini Oyshaga tayinlab, yo‘lga chiqdim.

Qayindi tomonga borayotgan mashinani Bektosh to‘xtatib berdi. Shu mashinaga tushib ovuldan sal uzaygan edim, so‘qmoq yo‘l bilan narigi daladan piyoda yurib kelayotgan bir ayolni ko‘rib qoldim. Darrov tanidim – Aliman ekan! Xuddi o‘sha, bo‘yginangdan o‘rgilay, qaytib kelayotgan ekan. Shu zahotiyoy o‘rnimdan irg‘ib turib, mashinani dukillatib ura boshladim. «To‘xtat! To‘xtat, men hoziroq tushaman!»—dedim. Mashina bir oz yurib borib to‘xtagandan so‘ng, xurjunimni olib, shoshib undan tushdim. Shu orada uyulgan quyuq chang yetib kelib, ko‘zimga hech nima ko‘rinmay qoldi. Boyagi ko‘rganim o‘ngimmi, tushimmi deb taajjulanib turib qoldim. Kattakon mashinaning orqasidan tushib, yuragim qinidan chiqib ketgudek bo‘ldida: «Aliman!»—deb qattiq qichqirdim. Oh, aylanayin dehqon dalam, o‘zing ko‘rmaganmiding, bu voqea ham o‘shanda bo‘lmaganmidi?

– Ha, To‘lg‘anoy, o‘shanda, hu, ana shu yo‘lda bo‘lgan edi. Sen: «Aliman!» deb qichqirganingda, Aliman yalt etib qarab, seni ko‘rib qoldida, so‘ng: «Ena! Enajonim!»—deb sen tomonga yugurdi. Sen o‘shanda esing chiqib: «Yugurma, bolam, yugurma, aylanay, yiqilasan!»— deb yolvorib kelayotib, o‘zing yiqilib tushib, yana irg‘ib turib chopib ketding.

– Ha, ha, xuddi o‘shanday bo‘lgan edi. Qanday yetib borganimni bilmayman. Aliman ikkovimiz quchoqlashib ko‘rishdik. Rosa sog‘inib qolgan ekanmiz: «Keldingmi, keldingmi, bolam, enangga qaytib keldingmi?»—desam: «Keldim, enajon, keldim. O‘zingizga qaytib keldim»—dedi. Xuddi shu mahalda Alimanning qornidagi bolasi qo‘zg‘alib «bilq-bilq» etib ikki-uch marta tepib qo‘ydi. Uni ikkovimiz ham birdek sezib qoldik. Aliman qornini ushlab ohista silab menga qaradi. Uning shu ko‘z qarashi butun vujudimni vayron qilib yubordi. Men ham ba‘zan bir nimani gumon qilib, ichimdan kuyinib yurgan ekanman-da! Qandaydir bir daqiqalik vaqt ichida hayotning eng bir baxtli, eng bir totli damlarini boshidan o‘tkazib turgandek Alimanning quvnoq yuzlari mehrimni o‘ziga tortib, kipriklariga ilingan munchoq-munchoq yosh donalari yuzlariga yumalab tushdi. Oh, muqaddas enalig-ey! Go‘yo ko‘z yoshlari hayotdagi hamma azob-uqubatlarni yuvib yuborayotgandek! «Ko‘zingdan aylanayin, boqishingdan aylanayin!»—deb bet boshimni silab, yalinib-yolvorib, hiqillab yig‘lab yubordim. Shunday qilsam: «yig‘lamang, ena,— deb meni yupatdi.— Kechiring meni, kechiring. Sizni tashlab ketolmas ekanman. Chidolmadim, ko‘nglim bo‘lmadi».

Ko‘pdan beri aytaman deb yurgan gapimni endi aytayin, payti kelib qoldi: «Nima uchun ketding, xafa bo‘ldingmi?»—dedim. Aliman indamay turib qoldida: «So‘ramang, ena. So‘rab nima qilasiz, menga hech nima demang, men ham sizga hech nima demayin. Qiynamang meni, enajonim, qiynamang?»—dedi.

Shunday qilib, bu safar ham aytoilmadim. Yana nima uchundir har qachon aytar gapimni sezib

turgandek so'zlashishdan qochib, o'zini shunday tortib turib olmadimi boyaqish bolam. Bor gapni o'rtaga tashlasa o'ziga ham, menga ham yengilroq bo'lasmidi. Esingdadir, ona-Yerim, o'sha yili kuz uzoq cho'zilib, so'nggi kunlari seryog'in bo'lmadimi. Havo bir ochilib, bir tutilib, izillagan sovuq ko'p vaqt uydan chiqarmay qo'ydi. Kuz havosi kabi kun sayin Alimanning qovog'i ham uyulib, gaplashmaydigan, kulmaydigan bo'lib qoldi. O'zicha tashvish tortib o'tirgani o'tirgan. Chamamda, oy-kuni ham yaqinlashib qolgan edi. G'amga cho'kib qolmasin, deb qo'limdan kelganicha erkalatib, hazil-huzul gapirib, u qilgan, bu qilgan bo'laman. Biroq yosh bola bo'lgandan keyin qiyin ekan. Mengina emas, boshqalar ham bunga urinib ko'rishibdi.

Bektosh, onam tumovlanib yotib qoldi, degan edi. Oyshani ko'rayinchi deb borsam, isitmasi chiqib, yo'talib yotgan ekan. «O'zingku yarimjon odam eding, jimgina o'tirmay, ovul aylanib yurding»—desam, astagina jilmayib kulib qo'ydi. Bundan ikki-uch kun burun uch-to'rtta ayol bo'lib Bektoshning aravasiga tushib narigi ovulga to'yga borib kelishgan edi. Bilsam, ish boshqacha ekan. «Issiqroq o'ranib, yaxshi bo'lib ketgin»—deb o'rnimdan turayotsam, Oysha: «To'xtab turchi, To'lg'anoy, xafa bo'lmasang aytadigan bir og'iz gapim bor edi»—dedi. «Aytaver»—dedim.

«Quyil ovulga biz to'yga borganimiz yo'q, unda mening qarindosh-urug'im ham yo'q. Buni o'zing ham bilasan. Sendan yashirib bir ish qilgan edim. To'lg'anoy, kechirgin,— dedi.— Haligi cho'pon yigitni topib, o'rtaga oldik. Alimanning oy kuni yetib turibdi, uning uvol-savobini kim ko'taradi, desak, bari bir hech nima chiqmadi. U o'zi ayolmand ekan, ikkinchidan, vijdonini yutib, men uningni ko'rgan emasman, bilgan emasman, deb tonib turibdi. Xotini ham bir shallaqi ekan, sezib qolib, betga chopib, itdek sharmandamizni chiqardi. Qaytib kelayotganimizda yo'l bo'yi yomg'ir yog'ib, kechki sovuq turib qoldi. Bunisi ham mayli-ya, Aliman endi nima qiladi?»—deb, Oysha yuzini to'sib yig'lab yubordi. «Yig'lama, men turganda Aliman xor bo'lmaydi»—deb chiqib ketdim. Boshqa nima ham der edim.

Alimanni eti-boshi og'rib qoldimi, deb hadiksirab, keyingi kunlarda ko'zimni uzmay, uning yonidan sira jilmay yurdim. Birdan eshikka chiqib ketsa ham, orqasidan ergashib: «E-e, Aliman, qayoqda yuribsan?»—deb shoshib qolaman. To'lg'oq tutib qolmasin, deyman-da, bo'lmasam, men sho'rlikning boshqa nima ishim ham bor edi.

Bir kuni u issiq kiyinib olib, eshikka chiqib ketayotgan edi: «Qayoqqa ketyapsan, bolam?»—dedim. «Katta suvga boraman»—dedi. «E bo'tam, kun bunday bo'lib tursa, entikib qanday borasan. Uygina o'tirsangchi. Suvda nima bor deysan. YO yoz kuni bo'lmasa»—dedim. «Yo'q, boraman»—dedi. «Unda men ham birga boraman, yolg'iz yubormayman»—desam, jahli chiqib ketdi. Ko'pdan beri achchiqlanib yurganining qusurini chiqardi: «Nima uchun menga ergashib, qadam-baqadam poylab qoldingiz. Nimangiz bor menda. Meni o'z holimga qo'ysangizchi. O'ladi deysizmi, o'lmayman, o'lmayman!»—deb eshikni tars yopib chiqib ketdi. Tumshayib o'tirib qoldim. So'zi og'ir botdi. Qattiq xafa bo'ldim. Shunday bo'lsa ham ko'nglim tinchimadi. Ikki-uch marta eshikka chiqib qaradim, suvga ketgan bo'yicha ko'rinmasdi.

Ko'zga ilinmagan mayda yomg'ir savalab, shamol oq parqu bulutlarni ag'dar to'ntar qilib haydardi. Dov-daraxtning tanasi, butoqlari sovuqdan qorayib ketibdi. Elning bari uy-uyida, hech kimsa yo'q, qishloq ichi egasizdek jimjit. Yuzlariga chimmat tutgandek tog' cho'qqilari g'ira-shira ko'rinib turardi.

Yomon ko'rsa ko'rsin, orqasidan borayin, to'lg'og'i tutib zax yerga yotib qolmasin, deb tomorqaning etagiga yetib borganimda Aliman ko'rindi. Boshini quyil solib og'ir yurib kelayotgan ekan. Orqamga darrov qaytib keldimda, choy qaynatib, tuxum solib, quymoq qildim. Saqlab qo'yilgan olmalardan tanlab, qizillarini dasturxonga qo'ydim. Aliman kirib keldida, dasturxonni ko'rib, indamay kulimsiradi. «Kechikib ketdingku, bolam. Endi o'tirib choy ichgin»—dedim. «Ko'nglim hech nimani tortmay turibdi, ena. Olmadan bittasini beringchi, o'shani yeyayin»—dedi. «Nima bo'ldi senga, Aliman? Yoki biron yering og'riyaptimi?»—desam, labini tishlab: «So'ramang, ena, ko'nglim hech nimanmani tusamay turibdi. Boya sizga qattiq gapirib qo'ydim. Meni o'z holimga qo'ying»—deb qo'l siltab

qo‘ydi.

Yana kech bo‘lib, tun kirib keldi. To‘shakka yotganimda, mening so‘zim ham unga yoqmay qolibdi-ku, deb ichimdan o‘ksinib, yotib uxlab qolibman. Boshqa vaqtda uzoq tun bo‘yi tez-tez uyg‘onib, Aliman tomonga qarab qo‘yardim. Bu kecha nima balo bo‘lib uxlab qolganimni bilmay qolibman. Uxlamay ko‘zim o‘yilsa-chi...

Tunning qaysi vaqti ekanini bilmayman, birdan uyg‘onib ketdimda, Alimanga qaradim. O‘rnida yo‘q. Eshikka chiqib ketgandir, deb bir oz kutdim, yana kutdim. Yo‘q. Tura solib, Alimanning to‘shagini ushlab ko‘rdim: muzdek, qachonlardir turib ketgan. Darrov uni-buni kiyina solib, eshikka otilib chiqdim. Hovlining ichini aylanib qarab, ko‘chaga chopib chiqib, undan tomorqa tomonga o‘tdim. «Aliman! Aliman!»—deb qichqirsam ham, hech kim yo‘q. Itlargina hurib qo‘yishdi. Bo‘g‘inlarim bo‘shashib ketdi. Ketgan ekanku, endi nima qilsam ekan-a? Uyga qaytib chopib kelib, dahlizdagi fonusni yoqib, burchak-burchaklarni qarab, endi eshikni izlayin deb fonusni ko‘tarib hovliga chiqqanimda, narigi saroydagi somonxonaning ichidan odamning ingragan, qichqirgan tovushi eshitildi. Somonxonaning eshigini tez ochib kirib borib, serrayib turib qoldim. Somonning ustiga chalqancha tushgan Aliman tug‘a olmay qiynalib yotgan ekan, ko‘riboq, esim chiqib ketdi. «Bu nimang, voy tushmagur! Nima uchun aytmading?»—deb qo‘ltiqlab ko‘taray deb oyog‘iga qo‘limni tekkizganimda, bilchillab qonga botgan chopon, ko‘ylaklar issiq bo‘lib bilagimga urildi. Yuzlari ko‘karib, ko‘zlari olayib nafas ololmay hiqillab: «O‘ldim! O‘ldim!»—deb inqillab yotibdi. Qornini ushlab ko‘rib ish chatoq ekanini darhol tushundim. Xudoning o‘zi saqlasin, qon ko‘p ketib qolibdi. O‘zi ham anchadan beri to‘lg‘oq tutib yotgan ekan. Bunday vaqtda do‘xtirdan boshqa davo yo‘q, jonini olib qolsa o‘sha olib qoladi.

Tentiraklab ko‘chaga chopib chiqib, Oyshalarning derazasini mushtlab yubordim: «Turinglar, voy, turinglar! Bektosh, aylanayin, aravangni tezda tayyorla, Alimanni do‘xtirga olib bormasak bo‘lmay qoldi»—deb ularni uyg‘otib qaytib chopib kelib, Alimanga suv ichirdim. Qalt-qalt etib, tishi tishiga tegmay, arang ichdi. Ungacha to‘shakda kasal yotgan Oysha chopib keldi. Alimanning aftini ko‘rib, bo‘zdek oqarib, titrab: «Aylanayin, Aliman, chidab tur. Chidab tur, ey Xudo, Xudo!»—deb kuyundi. O‘sha kechasi Bektosh ishdan kech qaytib, Xudo yarlaqab, otlarini bostirmaga bog‘lab, aravasini uyga kiritib qo‘ygan ekan. Ko‘p o‘tmay aravani hovliga haydab kirdi. Aravaga ko‘rpa-to‘shak solib, yostiq qo‘yib, qorong‘ida timirskilanib uch kishi bo‘lib Alimanni zo‘rg‘a ko‘tarib yotqizdik. Shu bilan u-buga qaramay tez jo‘nayverdik.

Oh, o‘shandagi yo‘l azobi-ey, oh, o‘shandagi qorong‘i tun-ey... Do‘xtirxona u vaqtda suvning narigi bo‘yida, katta qishloqda emasmidi. Ko‘prik bo‘lsa hov pastda, ancha yiroqda edi.

Uydan chiqqanimizdan Alimanning to‘lg‘og‘i qayta kuchayib, besh bukilib, besh yozilib, ustidagi yopinchiqlarini irg‘itib, odam chiday olmaydigan tovush bilan chinqirardi.

– Ha, To‘lg‘anoy, o‘sha qorong‘n, izg‘irin tunda qish kelishini kutib junjikib, sovuqdan qaltirab yotgan edim, odamning qattiq chinqirgan yagona tovushidan seskanib qo‘zg‘alдим. O‘sha sizlar ekansizlar-ku.

– Ha, ona-Yerim, men shunda nima qilishimni bilmay shoshib qoldim. Bektosh aravani tezroq haydasa, Aliman chidamay qichqiradi, sekinroq haydasa, sabr chidamasdi: qon to‘xtamay ketaverdi, mayib bo‘lib qoladiku, deb menda jon qolmadi. Shu zaylda g‘ildirab boraverdik. Bunday yo‘l bir tekisroq bo‘lsachi, aylanay. Alimanning boshini tizzamga qo‘yib, bo‘ynidan quchoqlab o‘tirdim. Goh yopinchiqlarini o‘nglayman, goh fonusni yuziga tutib qarayman. Bektosh aylanayin, qayta-qayta qayrilib: «Chidab tur, yanga, mana yetamiz»—deb ovutmoqchi bo‘ladi. Muzdek yomg‘ir savalay boshladi. Bir vaqt inqillab qichqirib yotgan Aliman chiranib, qayta buklanib, baqirib, qichqira boshladi. «Aliman! Aliman!»—deb cho‘g‘dek yuzlarini siypalab, yoriqqa tutsam, jon talashgan, qiynalgan ko‘zlari bilan menga ayanchli bir holda, tikilib: «To‘xtanglar. O‘lyapman. To‘xtanglar»—dedi. Aravani to‘xtatdik.

«Boshimni qattiqroq bosing, ena»—deb entikib yig‘lab gapirdi. «Ena, enajonim! Ichim kuyib, o‘lib

boryapman, tirik qolmayman. Xosiyatingizdan aylanayin enajonim, u dunyo, bu dunyo roziman sizdan. O‘g‘lingiz qarshisida men oqman, gunohim yo‘q. Qosimning ko‘zi tirik turganda men shunday bo‘larmidim... A-a-a, Qosim-ey... Men ham joni bor odam emasmanmi, ayolmanda... Bu dunyoning rohatini ko‘rmay ketdim, qanday qilayin, qanday qilayin. Kechiring, kechiring, enajon, yomon ko‘rmang». Bag‘rim ezilib yalindim: «Chidab tur, bolam, chidagin, sen poksan, senda gunoh yo‘q. Sen halol ayolsan. Sen o‘lmaysan. Chidagin, mana ko‘prikka yetib oldik. Endi tez yetamiz, sen o‘lmaysan!»

O‘sha mahalda Aliman yana chalqancha yotib, kuchanib, qorni yana siqila boshladi. Bolaning qo‘li chiqib kelayotgan ekan. Qon hali ham ketib turibdi. Bir oz vaqt o‘tga o‘lib qolishiga ko‘zim yetib: «Bektosh, qo‘ltig‘idan yuqori ko‘tarib, qornini siq,— dedim.— Uyalma, ko‘tar tezroq!»

Boyadan beri yig‘lab o‘tirgan Bektosh irg‘ib turib, Alimanni ko‘tarib, qornini bosganda, bolaning qo‘lidan ushlab tortdim. Bola chiqmayotgandi. Aliman bir yoqda qichqirib jon talashib yotsa, tavba, qulog‘imni tindirib, tag‘in o‘sha eshelon: bir-biriga ulashgan ikki parovoz olib uchgan vagonlar miyamni qoq yorib o‘tib borayotgandek tuyuldi... «Ona-a, Alima-an!»—deb shamol olib qochgan hayqiriq tovushga chaqaloqning «Ingga-a!» degan tovushi qo‘shildi... Eh, hayot-ey, nega buncha berahm bo‘lding, nega buncha ko‘r bo‘lding?

Bola ham tushdi. Alimanning joni ham chiqa boshladi. Qip-qizil etni etagimga nari beri o‘ray solib qarasam, Bektosh qo‘ltig‘idan olib ko‘targan bo‘yicha, Alimanning bir oyog‘i qiyshayib, qo‘llari salanglab qolibdi. «Voy, Aliman!»— deb tomirini ushlab ko‘rsam, jon yo‘q, chiqib bo‘pdi... Hayqirgan shamolni yorib eshelonning shaq shaq urgan ovozi qulog‘imdan hech vaqt ketmaydi... Dunyoga kelgan zahoti «Ing-ga-a!» deb qichqirgan bola birinchi to‘ng‘ich tovushila o‘lib borayotgan onasi bilan xo‘shlashayotgandek yig‘lar edi... Alimanniig ko‘zi muzlab olayib qoldi. Nima qilishimni bilmay qoldim. Bir vaqtning o‘zida birini uzatib, birini kutib oldim. Bir vaqtning o‘zida biri o‘lib, biri tug‘ilib, ko‘z oldimda ajal bilan hayotning to‘qnashgani esimni og‘dirdi. Undan keyin o‘zim ham nima bo‘lganini bilmayman...

– Sizlarning tovushingizni men eshitdim, To‘lg‘anoy. «Aliman! Aylanayin qarog‘im! Ko‘zingni och! Ko‘zingni och!»—deb sen zor qaqqash yotding. Yangi tug‘ilgan chaqaloq ko‘lning qirg‘og‘ida yolg‘iz qolgan o‘rdak bolasidek bo‘zlab, ko‘krak so‘rayotganga o‘xshardi. Bu tongga yaqin yomg‘ir qorga aylanib yog‘a boshlagandek bo‘ldi.

– Ha, ko‘prikka yetmasdanoq orqaga qaytib kelayotganimizda tong yorishdi. Bo‘zargan osmonning beti zangori tusga kirib, g‘ira-shira yorug‘da yumshoqqina oppoq qor sepkilab yog‘ib turardi. Tevarak-atrofdan na bironta jon ko‘rinar va na bironta tovush eshitalardi. Dunyo bir tekisda sukunatga cho‘mgan edi. Tabiatning o‘sha horg‘in holatini buzib, yolg‘iz bizning arava kelardi. Bektosh aravada o‘tirgan joyida boshini quyi solib, yo‘l bo‘yi hiqillab yig‘lab keldi. Otlar arang bosib, yoliga, quyrug‘iga qor yopishib, aravani tortolmay charchab, arang kelishardi. Bolani choponimga o‘rab, men aravaning yonida piyoda kelardim.

Shunday qilib, urush eng oxirgi o‘chini olib tinchidi. O‘sha kungi bosilgan yo‘l – hayotimdagi eng og‘ir yo‘l bo‘ldi. «Tfu, sening betingga, dunyo!– dedim. –Kechdim sendan, kechdim. Yashashni istamayman! Bunday qilib yashagandan ko‘ra, bugunoh o‘lganim bo‘lsin!»—deb niyatim buzilib, hayotdan bezib kelaverdim. Men shunday kelayotganimda, choponimdagi bola, tirik jon-da, bir qimirlab, bir ovoz chiqarib, bir ingalab yig‘lab kelardi. Uning tanasi borgan sari qalbimni isitib, yuragimga yaqinlasha bordi. O‘g‘ilmi, qizmi, hali bilganim yo‘q. Obbo bechora-ey, hadeganda onangni yo‘qlab qolding-ku, deb undan battar uvvos tortib yig‘ladim. O‘sha qayg‘uli, iztirobli yig‘ining orasida qandaydir g‘alati bir fikr tug‘ildi: «Umr tap-taqir tugab qolmabdiku. Orqasidan kichkinagina tirik jon qolibdiku. Hayot bilan yana bir marta bellashib ko‘rsak qanday bo‘larkin?» Birozdan keyin yana o‘yladim: «Ona sutini totmagan go‘dak odam bo‘ladi deysanmi. Qancha ham yashay olardi»—deb gumon qildim. Unga ham ko‘nmay: «Xudo-ey, endi shu norastaning umrini ber!»—deb tilayman. Qo‘ychi, shunday har xil o‘y-fikrlar bilan olishib oppoq tong otganda ovulga yetib

keldik. Ukkinging patidek yumshoq qor uchqunlari birini biri quvishib havoda aylanmashoq o'ynab yog'ib turardi.

Ovulga kiraverishdagi hali yangi ko'cha deganimiz ko'zimga allaqanday sovuq, ayanchli bo'lib ko'rindi o'shanda. Uy-joy solib, bog'-rog' qilib, oz-moz chorva ko'paytiramiz, kun ko'ramiz deganlarning bundan yetti yil burun boshlagan ishlari olg'a bosmay, orqaga ketib, mehnatlarning izigina qolgan edi. Qo'nqaygan xarobalarni oqquray, tikanaklar g'ovlab bosib ketgandi. Qor yog'ib, ularning kemtik-semtigini yashirib yotardi. Qosimlarning charbog'iga qaragam, Aliman ikkovining orzu-tilaklariga o'rnatilgan haykaldek uyulgan tosh tepa, allaqachon tuproqqa aylanib ketgan g'ishtlarning unutilib yotgani yurak-bag'rimni ezib yubordi. A-a, qarog'larim, orzularingga yetmay qoldilaringku, deb aravada yotgan Alimanning aftiga qaragam, yuzi oppoq bo'lib, dunyoning hamma yaxshi-yomoniga rozi bo'lgandek tinchib, ko'zi yumilgan. Yuziga tushgan qor erimay, arava qimirlaganda sidirilib tushib turdi.

Ko'chaga kirib kelgan ekanmiz... Aylanayin Bektosh yigitlardek aravadan sakrab tushdida, umrida birinchi marta yig'i boshlab: «Jigarim-ey! Jigarim ey!»—deb butun ovulni boshiga ko'tarib yubordi. Har tarafdan el yugurib kela boshladi. Yig'lab, bo'zlab yetib kelgan Oysha: «Bolani menga ber endi»—deb oldida, choponiga o'rab, uyiga ko'tarib ketdi.

Oradan bir kun o'tib Alimanni o'rniga qo'ydik. Ayol kishi bo'lsam ham qabrining boshigacha o'zim bordim, kelinimni o'z qo'lim bilan qo'ydim, manguga vidolashdim. U kuni ham qor uchqunlab turdi. Uyulgan qora tuproq tezda oppoq tepaga aylandi. O'sha yili, ko'klamda kelinimning qabriga gul o'tqazdim. O'shandan beri har yili gul ekib o'stiraman. Yodgorligim, ermagim shu. Alimanim gul suygan kelin emasmidi...

Shu bilan u qilib, bu qilib Jonbo'lotni echking suti bilan boqib katta qilib olmadimmi. U ikkovimiz ko'rmagan azob qolmadi. Haytovur, tuz-nasibasi bor ekan, omon qoldi. Mana hozir o'n ikki yoshga kirib qoldi. Aylanib kelib qariganda topganim, ko'rar kunim shu bo'lib qoldi. Shunisiga ham qanoat qilaman, yoqamni ushlayman. Aytgancha, o'sha paytdagi do'xtir yigit endi katta kishi bo'lib qolmadimi, har safar yo'liqanda so'rab qoladi: «Qanday opa, o'g'ling katta bo'lib qoldimi?»—deydi. «Xudoga shukur, yigit bo'lib qoldi»—deyman. Shunda u jilmayib qarab qoladi. «Shunday qil, opa, yaxshi odam qilib o'stirgin»—deydi.

Jonbo'lot go'dakligida qattiq shamollab, bir kun qaragam, lablari ko'karib, ko'zlari olayib mazasi qochib boryapti. Esim chiqib, o'sha yerdan ola yugurdim. Tun edi. Do'xtirga tezroq yetayin, deb qish bo'lsa ham katta suvdan kechib o'tmadimmi. Kiyim-kechagim jiqqa ho'l kirib borsam, do'xtir yangidan kelgan yosh bola ekan, qo'rqib ketdi. «Nima uchun suv kechib yuribsiz, tinchlikmi? Buning ota-onasi qaerda?»

«Buning otasi ham, onasi ham men. Bolam, shunimni omon saqlab qol. Bu o'lsa meni tiriklay ko'maver. Yashamayman»—dedim.

Kechasi bilan yonidan ketmay dori-darmon qilib turdi. Menga ham yangi ust-bosh, dori berib, oldini oldi, lekin erta bilan isitma bosib, qon yo'talib yiqildim. Qalin tuman ichida kuyib borayotgandyok es-hushimni bilmay yotsam, do'xtir dam-badam kelib, muzdakkina qo'li bilan chakkamni ushlab: «Opa, o'g'ling yaxshi bo'lib qoldi. Bo'shashma, kasalga boy berma!»—deb g'ayratlantirdi. «Unday bo'lsa, o'lmayman, o'lmayman»—deb shivirlab qo'ydim. O'lmay tirik qolganimga ham shu sabab bo'ldimikan deyman...

– O'g'ling yigit bo'lib qolibdi, To'lg'anoy. Bu yil o'roq mahalida shu o'rtada chopib yurgan ekan, Alimanga o'xshashligidan tanib oldim.

– Ha, qutlug' dalam, onasiga o'xshashligi rost. Biroq hech nimani bilmaydi-da. Otam frontda o'lgan, deydi, onamning qabri bo'lsa ovulning chetida, deb qo'yadi. Bu yil yozda bir qiziq voqea bo'ldi. Yozgi ta'til kunlari edi. Qosimning haligi bir velosipedi bor edi-ku. U yigirma yildan beri saroyda qoziqda osiqlik turardi. Jonbo'lot o'shani eshikka olib chiqib tuzatdi. Bola-da, qachonlardan buyon zang bosib, yaroqsiz bo'lib yotgan edi. Bir vaqt Bektosh ham unga yopishib olibdi. Ikkalasi

tuzatmoqchi bo‘lishdi. Rosa ovora bo‘lishdi. Jonbo‘lotni Bektosh boshidan o‘z bolasidek ko‘rardi. Hozir uchtaning otasi, og‘ir, salmoqli, kuchli kishi bo‘lmadimi. Ko‘pdan beri kombayn haydaydi. Oysha bo‘lsa – o‘lgan. Tengdoshimdan ajralib, shunday qattiq o‘ksidim.

Xullas, bir kun qaragam Jonbo‘lotim yugurib-elib velosipedini yetaklab qoldi. «Ena, qarag, otamning velosipedi qanday yaxshi bo‘lib qoldi»–dedi. Yuragim allaqanday bo‘lib ketdi. Shunda maqtanib: «O-o, men o‘rganib qoldim, ena. Qarab tur hozir!»–deb velosipedning egariga bo‘yi yetmay bir yoq tomoniga qiyshayib yopishib, lapanglab, goh bu yog‘iga og‘ib, goh u yog‘iga og‘ib haydaganda yiqilib ketadimi deb qo‘rqib: «Tush, voy sho‘rim, yiqilasan!»–desam, yana qattiqroq haydab borib, velosipedi bilan birga yiqildi, qattiqqina yiqildi. «O‘rgilay, qayoqdagi ishni boshlading, o‘lasanku bundayda!»–deb halloslab yetib bordim. Yerdan dast ko‘tarib, yuz-boshini artdim. Shunda qaragam, narigi yoqda Bektosh tek, anchayingina tikilib qarab turibdi. Indamadi, men ham indamadim. Bir-birimizni tushundik.

Oradan ko‘p o‘tmay ekinlar pisha boshladi, bir kun Bektosh kelib: «Jonbo‘lotni kombayniga yordamchi qilib olayin», degan edi. «Yarasa ola qol»– dedim.

Aytishga aytib qo‘yib, ikki kundan keyin ko‘nglim chidamay bolamni ko‘rgani bordim. Podada kelayotgan moldek dimiqib garmsel yurib tursa ham, pishiqchilik mahaliga nima yetsin! Dehqonning yil bo‘yi to‘kkan terining, qilgan mehnatining natijasi, samarasi shunda ko‘rinmaydimi. Boyligi qo‘liga sig‘may, mardligi terisiga sig‘may yerdan topgan oziq-ovqati qancha odamzodga nasiba bo‘ladi. Dehqon – olamni boqadi.

Donning anqigan xushbo‘y hididan, aylanay dehqon dalam, mavjlangan ekinlarni ko‘rib xumordan chiqmadimmi! Hov olis-olislarda goh ko‘rinib, goh ko‘rinmay chopib kelayotgan otliqqa qaraganingdagina dunyoning naqadar kengligini bilar ekansan.

Jonbo‘lot kombayinda somon tashib yurgan ekan, meni ko‘ra solib: «Ena, ena! Men bu yoqdaman» degandek maqtanib qichqirdi. Shturvalning yonida mag‘rurona turgan Bektosh boshini irg‘ab qo‘ydi.

Ariqning bo‘yida, tolning soyasiga o‘tirib kechgacha tomosha qildim. Yo‘l changitgan mashinalar bir-biriga ulanib bug‘doyni xirmonga tashib turdi.

Qosh qorayganda kombaynchilar dam olgani kelishdi. Bektoshning yonida mag‘rurlanib kelayotgan Jonbo‘lot anchagacha gapirolmay, yarmigacha yalang‘och bo‘lib ariqdagi suvga yuvindida, olib kelgan tugunchagimni ko‘rib: «Ena, olma olib keldingizmi?»– deb sevinib ketdi. «Olib keldim»–desam, yugurib kelib bo‘ynimdan quchoqlab o‘pa boshladi. Bektosh piqillab kulib yubordi: «Boyadan beri shunday qilsang bo‘lmasmidi. Mayli, buguncha erkalanib ol enangga»– dedi.

Ko‘chma uyning yonida o‘tirib choy ichdik – yangigina yopilgan issiq non ekan. Jonbo‘lot katta kishilardek non to‘g‘rab: «Oling, ena»–dedi. Bir burda non olib, tishlaganimda, Qosimning qo‘lining hididek kombaynchining moyli qo‘lining hidi anqib turdi. Ha, ha, xuddi o‘shanday – kerosin, quyosh, somon hidi kelayotgandek shirin non ekan. Ko‘z yoshlarim bilan qo‘shib yutib yubordim. «Non o‘lmas ekanda!–dedim ichimda.– Hayot o‘lmas ekanda, mehnat o‘lmas ekanda!»

«Qo‘noqlab kelib qolibsiz, ona. Yotib keting bugun biznikida»– deb Bektosh uyga ketkizmay qo‘ydi. Somon ustiga to‘shak solib berishdi. O‘sha kechasi osmonga qarab yotsam, somon yo‘li yangigina tushgandek, allakim hozirgina katta bir quchoq somon ko‘tarib o‘tgandek, yiltillagan mayda to‘ponlar shamol tekkandek sochilib, tovlanib yotardi. Go‘yo osmonu-falakda o‘sha somon yo‘li bo‘ylab tobora olislab borayotgan eshelonning «shaq-shuq» ovozi yuragimni zirqiratib, uzoq vaqt eshitilib turgandek bo‘ldi. Temir izlarga urilgan g‘ildiraklari meni tebratgandek, ko‘zim ilinib, bugungi tunda dunyoga yana bir dehqon keldiku, umrini bersin, sepgan urug‘i yulduzlardek hisobsiz bo‘lsin, deb somon yo‘liga tikilib uxlab qolibman.

G‘ira-shira tongda o‘rnimdan turib ishlayotganlarga xalaqit bermayin deb ovulga jo‘nadim.

Ko‘pdan beri bunday musaffo tongni ko‘rmagan edim. Ko‘pdan beri to‘rg‘ayning bunday sayraganini eshitmagai edim. Cheki yo‘q, chegarasi yo‘q ko‘m-ko‘k musaffo osmonga ko‘rk bo‘lib,

bo‘z to‘rg‘ay, odamning osmonga uchib chiqqan yuragi kabi tinim bilmay, qanot qoqib pirpirab, bir nuqtadekkina bo‘lsa ham naqadar nozik, naqadar to‘lqinlantiruvchi kuylarni taratib xonish qilardi. Tilginangdan aylanayin, to‘rg‘ayim. «Ana, bizning to‘rg‘ay sayradi», deb qo‘yardi Suvonqul. Sen ham o‘lmas ekansan, to‘rg‘ayim!

VII

– O‘, qutlug‘ dalam, sening hozir dam olib yotgan payting. Kecha o‘roqqa tushgan odamlarning ovozi ham eshitilmaydi. Bug‘doy tashib yo‘l changitgan mashinalar ham yo‘q, yaqin orada kombaynlar ham ko‘rinmaydi, mollar ham tog‘dan tushgani yo‘q. Odamga buyurgan nonu nasibasini o‘ziga buyurib, bir qarzingdan qutulgandek yer haydash uchun qo‘sh chiqqunga qadar osuda yotadigan mahaling. Hech kim yo‘q, ikkovimiz – sen va men. Ko‘zi yorigan ayoldek cho‘zilib yotganingdan aynalayin, ona-Yerim. Men senga bugun butun hayotimni aytib berdim.

Bugun mening sig‘inadigan kunim, bugun mening Suvonqulni, Qosimni, Maysalbekni, Jaynoqni va Alimanni eslaydigan kunim. Men ularni o‘la-o‘lgunimcha unutmayman. O‘rni kelganda hammasini Jonbo‘lotga tushuntirib aytib beraman. Esi bo‘lsa tushunar, aqli bo‘lsa kechirar bizni... Lekin boshqalar-chi, quyosh ostida yashagan barcha odamzodga aytar so‘zim, aytar gapim bor. Uni qanday aytaman, uni qanday qilib hammaga aytib chiqaman?

Ey osmonda yarqiragan Kuyosh, yer yuzida yurib sen aytgin!

Ey ko‘chib yuruvchi bulutlar, yomg‘ir bo‘lib yog‘ilib, har bir tomching bilan sen aytgin!

Yer, barcha odam bolasini to‘yg‘azgan Yer, sen, sen aytgin, jonim tutashgan Yer.

– Yo‘q, To‘lg‘anoy, sen aytgin. Sen – Insonsan. Sen hammamizdan buyuk, sen hammadan ulug‘ bo‘lib yaratilgan jonsan, sen aytgin, sen – Insonsan!..

VIII

– Ketdingmi, To‘lg‘anoy?

– Ketdim. Xayr, omon bo‘l, o‘lmasam yana kelarman.

1963 yil